

L'ALHAMBRA DE GRANADA

Conseqüències en l'àmbit artístic rere la conquesta dels Reis Catòlics

Autora: Júlia Ortet Maset

Tutor: Dr. Gerardo Boto Varela

Treball final del Grau en Història de l'Art

Facultat de Lletres, Universitat de Girona

Maig 2019

INDEX

Presentació	3
1-. Context històric	4
2-. Antecedents a la conquesta de Granada	7
3-. Les capitulacions i la Granada mudèjar	10
4-. Contactes culturals i el procés d'aculturació	12
5-. Relació entre ambdues cultures dins l'àmbit artístic	16
6-. Antecedents de les obres dels Reis Catòlics abans de l'Alhambra	17
7-. Readaptació i reconstrucció de la ciutat de Granada	18
7.1-. Canvis en les cases	21
7.2-. Cases dins l'Alhambra rere la conquesta	22
7.3-. Les Places públiques	23
7.4-. Els cementiris	24
8-. Art dins l'Alhambra. Acceptació i rebuig de les formes musulmanes	26
9-. Els Reis Catòlics a l'Alhambra	28
9.1-. Representacions de poder	30
9.2-. Inscripcions d'època musulmana	31
9.3-. Alhambra i religió	32
9.4-. De Mesquites a Esglésies	33
9.5-. Els palaus	35
9.6-. Alhambra centre del Món	41
9.7. Monestirs	42
9.8. Els banys	43
10-. Conclusions	45
11-. Bibliografia	46



Presentació.

La història de l'Alhambra de Granada m'ha fascinat sempre, ho fa des de que estudiava batxillerat i més encara des de que vaig realitzar-ne el treball final sobre aquesta.

L'entrada d'Isabel i Fernando a Granada suposà sobretot canvis socials, polítics i econòmics, canvis que han estat profundament estudiats per grans investigadors i estudiosos. Estudiosos obligats de menció com són Miguel Ángel Ladero Quesada, Juan Carlos Ruiz Souza, Leopoldo Torres Balbás, Maria Elena Díez Jorge o Juan Antonio Vilar Sánchez entre molts d'altres. Pel que fa a la relació políticojurídica dels Reis Catòlics amb el regne de Granada la base documental ha estat estudiada profundament.

Però, què hi ha darrere aquesta història, què va suposar aquest canvi de poder dins un mateix recinte com és l'Alhambra. Les conquestes suposen quelcom més profund que un canvi de poder i de política. Suposen un canvi de vida, un canvi de pensament i un canvi en la forma de veure i mirar l'art. Aquest últim canvi és el que m'interessa.

Amb aquest treball, proposo un estudi sobre les manifestacions artístiques a partir del canvi de poder que es va viure i a partir de les relacions culturals que es van formar dins aquest mateix recinte. De fet, l'anàlisi d'aquest procés historicoartístic parteix d'aquesta perspectiva multicultural. L'Alhambra sempre ha estat espai de convivència entre diferents cultures, una convivència que l'ha portat a ser com la veiem avui dia. El conjunt de l'Alhambra ofereix un espai singular per a l'estudi de les relacions culturals, sorgides per la confluència multicultural desenvolupada en un àmbit regi donat que la presència de diverses tradicions i costums entre la població granadina, troba en l'àmbit artístic una de les seves manifestacions més clares.

Aportant el context històric propi per a posar i estudiar les bases i antecedents de la història de Granada i poder valorar dits canvis, en aquest estudi ens endinsem en estudiar com la unió dinàstica dels Reis Catòlics i la influència que va tenir sobre Granada i sobretot sobre l'Alhambra suposà un canvi de pensament de l'art. En com un canvi de poder sobre una ciutat pot suposar el canvi artístic d'aquesta. S'estudiaran les transformacions dutes a terme pels monarques, la manera que tenien aquests de veure i viure l'art i com adaptaven el que rebien a les seves noves necessitats.



1- Context històric.

Al segle VIII, els musulmans van entrar i sortir de la península ibèrica entre altres coses, per una causa: els conflictes interns. A l'any 711, les interminables guerres civils dels visigots els obririen les portes de la península. Al 1492, foren les seves pròpies desavinences les que acabarien per a facilitar la seva expulsió.

Cinc segles abans, els regnes taifes ja havien sembrat la llavor del declivi musulmà. Rere la successió precipitada de nou califes en menys de trenta anys, l'any 1031, desapareix definitivament el califat de Còrdova i a l'Espanya cristiana no li és difícil recollir-ne les restes, recuperar-les i reconquistar-les. L'enemic ara ja no era un imperi, ara eren ciutats com Toledo, València o Saragossa. Simultàniament, altres ciutats com Castella, Aragó, Astúries o Lleó, s'organitzen com a regnes i comencen les incursions, en aquest moment comença la conquesta pròpiament dita. Toledo cau l'any 1085 i l'Espanya cristiana controla una tercera part de la península.

Després de les guerres contra almoràvits i posteriorment amb els almohades, els cristians porten tropes de tot el continent. La victòria és obvia a quasi tota la península, però encara queda un reducte en peu en l'Andalusia: el regne nassarita de Granada. El regne nassarita era dinàmic econòmicament i molt poblat, s'estenia des de Gibraltar fins a l'actual regió de Murcia.

Els castellans no renunciaven a fer incursions al territori. Els nassarites van negociar el recolzament africà, i amb aquests ja dins la península, la guerra fou imminent. Granada entra en una profunda decadència política i militar i comencen a aparèixer problemes interns, antecedent de tot enfonsament. A més a més, l'any 1479, Fernando d'Aragó i Isabel de Castella contrauen matrimoni i els dos grans regnes peninsulars uneixen forces arrel del matrimoni.

Impulsats per la voluntat de recuperar l'Espanya perduda, els Reis Catòlics comencen una nova campanya per a completar la conquesta. Aquesta comença l'any 1482 i durarà deu anys. L'avanç és lent però és inexorable, donat que a més, es veu afavorit per les guerres internes que vivien a la dinastia nassarita; Alí Mulay Hacén, el seu fill Boabdil i el seu germà Mohamed XIII "El Zagal", es disputen el tro al mateix temps que batallen amb els cristians. Alhora, Boabdil negocia en secret una futura capitulació amb Castella. L'any 1487 cau Màlaga, i amb ella el principal port nassarita. S'extingeix així tota possibilitat d'ajuda africana. Basa a l'interior, també veu acostar-se tropes castellanès.

L'any 1489 ja només resisteixen Granada i algunes poblacions properes. Isabel i Fernando s'uneixen a Boabdil firmant una capitulació secreta. Però aquest últim trenca la seva paraula i no entrega Granada. Però no te recolzaments i es reclou a l'Alhambra. La fam comença a fer estralls entre la població i la moral va en decadència per la constant presència militar castellana. Isabel i Fernando esperen a un campament anomenat Santa Fe. Allà, firmarien les condicions de rendició el 25 de novembre de 1491. El dia 2 de gener de 1492, les tropes castellanès entren a Granada i quatre dies després, ho fan Isabel i Fernando per primer cop.



LA VERSIÓ CRISTIANA.

“Si por ventura os dixere que no han sido bien tratados los dichos moros y que desto tiene algund sentimiento, decirle eys que la verdad es que ningund agravio, ni daño, se les ha fecho, ni nos diéramos lugar a que se les fisiese, por que, según nuestras leyes no deven ser agraviados ni maltratados, estando y biviendo pacíficamente en nuestros rreynos e señoríos e no faziendo subversiones ni escándalos contra nuestra fe. Y sy vos rreplicare alguna cosa tocante a la conversyón de los moros deste rreyno de Granada, disiendo que se les fiso alguna fuerça y agravio para que fuesen convertidos a nuestra sancta fe cathólica, decirle eys la verdad, que a ninguno fue fecha fuerça, ni se fará, por que nuestra sancta fe cathólica quiere que a ninguno se faga, antes es verdad que nos los tratamos con mucha benignidad e humanidad; porque pudiéramos proçeder a grans penas contra los del Albaysín, que es un grand pueblo puesto en una parte desta çibdad de Granada, que comentieron muy grave ynsulto e delito, ca mataron muy malamente a Velasco de Barrionuevo, nuestro alguasil del campo desta çibdad e a otros christianos, sin culpa alguna del dicho alguasil ni de los otros christianos, e fisieron muchos robos e quemas de casas y se rrebelaron e pusyeron ende fuerza contra nuestras justicias, y otro tanto fisieron los de Huéjar, que es una alcaría desta çibdad, y que los unos e los otros quisieron ser christianos, les perdonamos las grans penas de muerte y de perdimiento de bienes y de cautiverio de hijos e de mugeres en que por ella cayeron e yncurrieron; e que quando vieron los otros moros desta çibdad que aquellos eran convertidos a nuestra sancta fe cathólica, ovieron por bien de se convertir a ella, con su mugeres e hijos e demandaron el santo bautismo a grand priesa y con mucha ynstançia, disiendo claramente que la voluntad de Dios era que fuesen christianos, e luego yncontinente pidieron otro tanto los de las alcarías de la dicha çibdad. [...] Asy que por aquí podrá ver el Soldán quand humanamente nos ovimos con todos los moros deste rreyno en todo lo suso dicho, y que no se les fiso fuerça alguna para que se tornasen christianos; y aún agora sufrimos que están en la dicha çibdad algunos alfaquíes y otros moros, que no han querido ni quieren ser christianos; e sy dixiere que algunos fueron tornados christianos por dávidas o promesas, decirles eys que nuestra sancta ley quiere que puedan ser atraydos a ella por rrasones o por dones.”

Instruccions donades per la reina Isabel a Pedro Màrtir d'Anglería per a la seva ambaixada al sultà de Babilònia.
Granada, 7 d'agost de 1501.



LA VERSIÓ MUSULMANA.

“... entonces su sultán (el rey Fernando) y grande señor nos dijo: “Lo que habéis estipulado se os otorga generosamente en su totalidad. Así que permaneced y disfrutad de vuestras posesiones y casas como lo hicisteis antes, sin ningún mal”. Y aún así, cuando estuvimos bajo su protección, su traición se hizo clara y evidente, porque rompió el acuerdo. Rompió los pactos y nos convirtió al cristianismo con severidad y por la fuerza, quemando los libros que teníamos y mancillándolos; y aunque cada libro versaba sobre nuestra religión, fueron arrojados al fuego con desprecio y burla, no respetaron ni un volumen que aludiera a lo musulmán, ni un tomo para leer en soledad. Todo aquel que rezara y se tuviera conocimiento de ello era en cualquier caso pasto de las llamas; y aquel de nosotros que no acudiera al lugar del culto pagano era castigado severamente por el sacerdote, abofeteándolo en ambas mejillas, confiscando su propiedad y haciéndolo preso en forma miserable. Es más, durante el mes de Ramadán, continuamente interrumpían nuestro ayuno con comida y bebida y nos obligaban a maldecir a nuestro profeta y nos impedían invocarle en los momentos de felicidad y dolor... Cometieron otros muchos vergonzosos atropellos, así como incontables actos de maldad. Nos cambiaron los nombres y se nos dieron otros sin nuestro consentimiento y deseo. ¡Qué desgracia cambiar la religión de Mahoma por la de los perros cristianos, las peores de las criaturas!... ¡Qué desgraciados nuestros hijos e hijas que acuden cada mañana al sacerdote, que les enseña la mentira, la idolatría y la falsedad! [...]”.¹

*Casida*² composta l'any 1501 per a l'emperador turc Bayazid II per un mudèjar anònim granadí exiliat a Turquia.

¹ BARRIOS AGUILERA, Manuel. “La convivencia negada: historia de los moriscos del reino de Granada”. Comares. Granada, 2008.

² Composició poètica aràbiga i també persa, monorima, de temes variats, i amb un número indeterminat de versos. <https://dle.rae.es/?id=7onFo4j> (Consultat en data 5 d'abril de 2019).



2.- Antecedents a la Conquesta de Granada.

Des del seu naixement, el regne nassarita va acumular varies contradiccions econòmiques, socials i polítiques que el van fer adquirir una precarietat congènita i per tant, constant.

Després de la mort d'Enric III, que volia augmentar la presència castellana en el Mediterrani, el seu germà l'Infant regent Fernando de Trastàmara, també conegut com *el de Antequera*, va trobar en la guerra contra els musulmans granadins un sòlid argument per enfortir la seva autoritat. Amb ell es va iniciar un nou mode d'entendre la qüestió granadina. La conquesta d'Antequera el 1410, va ser l'assoliment més espectacular d'aquesta política d'expansió. Si bé no va generar una continuada dinàmica bèl·lica, al orientar-se molt aviat els interessos del regent pel bàndol aragonès, va comportar una autèntica hecatombe moral per al poble nassarita.

Així doncs, l'estat nassarita entrava en una fase agònica. Per una banda la pressió fiscal i el desemparament van moure alguns habitants de poblacions properes a la frontera murciana a tenir la intensió de convertir-se en vassalls mudèjars del regne de Castella. Per l'altra, diferents faccions aristocràtiques es van embrancar en discòrdies internes que eren atiades pels veïns cristians. Conscients de la "guerra civil destructora" alguns intel·lectuals granadins exhortaven a la unitat mitjançant discursos vans que s'estavellaven amb la realitat. Amb les seves querelles i intrigues, els poderosos nassarites no perseguïen altre cosa que el control del poder polític per a mantenir el seu nivell d'ingressos en un país econòmicament infeudat, escàs en recursos alimentaris i pressionat per una aclaparadora fiscalitat a causa de les paries o impostos que havien de pagar al veí castellà per a guardar la tranquil·litat fronterera.

Després de diferents esdeveniments, l'emir Abu Nasr Sa'd b.Alí, va ser expulsat del tro i va ser ocupat pel seu primogènit Abu-l-Hassan Alí (1464-1482). La tradició romàntica ha exaltat els seus embolics domèstics amb Fàtima, com el factor desencadenant de l'última i definitiva crisi nassarita, realment, això i el fet que l'emir intentés posar ordre en el patrimoni reial, van tenir conseqüències en l'evolució política. La guerra estellava novament precisament quan Castella posava fi a la guerra que havia suscitat la successió d'Enric IV. Guerra civil que immediatament seria doblada per la guerra de conquesta.

Els Reis Catòlics van valorar també el context internacional a l'hora de decidir l'anexió de l'emirat nassarita, aconsellats pels mateixos temors que havien sorgit en la cort de l'avi d'Isabel. Després de que els turcs s'establissin a Otranto (1480), i malgrat les dissensions otomanes, el perill en el Mediterrani quedava plantejat en termes obsessius: l'últim reducte islàmic tancava les costes de la península i era la vàlvula de seguretat per l'estret de Gibraltar.

Tot i això, la situació geopolítica no era la més important ja que també hem de conèixer la situació interna de Castella, situació que Pierre Vilar va dibuixar. Segons aquest, els desordres polítics no van impedir que el regne de Castella es preparés durant el segle XV per interpretar el seu futur paper de direcció a la península. Ajudats per una conjuntura demogràfica, econòmica i militarment expansiva, els Reis Catòlics van canalitzar les aspiracions de les "classes mitjanes" per a enfortir l'ordre monàrquic davant les turbulències nobiliàries i abanderar el moviment favorable a la unitat religiosa.³

³ PEINADO SANTAELLA, Rafael Gerardo. "El reinado de Granada en tiempos de los Reyes Católicos". Revista de la Asociación de Profesores de Español. Núm. 40-41. 1992. Pàg. 2.



L'exclusivisme ideològic, arma fonamental del nou estat en potència, es va aconseguir mitjançant una pràctica política repressiva i militar. Malgrat això, l'actuació amb els valors forjats en el passat va determinar que el triomf castellà imposés a l'Espanya moderna un esperit "reconquistador" i "medieval" projectat tant a Granada com a Amèrica, profundament oposat als fenòmens naixents del capitalisme i generador de l'originalitat i debilitat de l'apogeu espanyol.

1480 va ser un any decisiu. Les Corts de Castella, reunides a Toledo, van replantejar les relacions de la monarquia amb la noblesa de tal forma que aquesta última, es va convertir en col·laboradora íntima del govern dels Reis Catòlics. La guerra de Granada, va brindar l'oportunitat de concretar aquesta cooperació com més endavant veurem. Es pot considerar com un dels instruments d'instauració de l'*Estat modern* i, pel seu caràcter unificador, com un pas més en la formació d'Espanya.

La reina Isabel fou la principal impulsora de l'empresa granadina, però va ser Fernando qui va acceptar la responsabilitat militar d'executar-la en la mesura que podia. Per una part, consolidar la recent unió dinàstica, i de l'altre, facilitar la prestació del recolzament castellà al futur desenvolupament de la seva gran política exterior.

Amb anterioritat a l'arribada al poder dels monarques, les relacions entre l'emirat nassarita i Castella, tot i que havien conegut períodes de pau, van estar caracteritzades en múltiples ocasions pel recurs a l'enfrontament bèl·lic, la majoria de les vegades amb freqüents expedicions que des d'ambdós costats de la frontera feien molt perillós el mode de vida pels habitants de les comarques limítrofs.

Malgrat això, els diferents monarques cristians no es van decidir a emprendre la conquesta definitiva de l'últim bastió islàmic de l'Al-Andalus entre altres raons per la inestabilitat política i social de la pròpia Castella. El panorama va experimentar un canvi definitiu quan Fernando i Isabel, després de posar termini al conflicte successori, van imposar la autoritat reial entre els seus súbdits.

Va ser en aquest moment, quan una sèrie de factors, entre els que no van faltar els relacionats amb la política exterior, van llançar als Reis Catòlics a la conquesta del regne de Granada, donat que la seva sola existència suposava una permanent inquietud i potencial perill degut a que les seves terres podien servir de cap de pont al nou poder expansiu islàmic present al Mediterrani, el que representava l'Imperi Otomà.

Per altre banda, Isabel i Fernando, preocupats per el finançament de la seva política de reconstrucció de la monarquia, deuien veure en la guerra contra el musulmà la possibilitat de canalitzar les energies de la turbulenta noblesa castellana fins a una empresa que, en virtut de previsibles guanys materials, podia frenar les discòrdies internes i satisfer ambicions d'ascens en aquella societat jerarquitzada.

A més, a Castella, d'acord amb certes tendències presents també a l'altre costat dels Pirineus, s'estaven gestant noves tendències político-ideològiques que propugnaven la unitat de creences religioses entre els súbdits com un dels instruments imprescindibles per a construir una nova Monarquia, absoluta i centralitzada en la que no era possible la coexistència amb l'Islam, cosa que no només influiria en la contesa bèl·lica, sinó, d'una manera més clara, en els esdeveniments immediatament posteriors.

La guerra va exigir un gran esforç econòmic, acreixent per haver de mobilitzar en successives campanyes una considerable contingent d'homes davant la tenaç resistència dels granadins, els quals es van defensar amb gran tenacitat.

El termini d'entrega de Granada es va reduir progressivament des del començament de la negociació. En un primer moment va ser fixada per al maig de 1492. Els governants musulmans temien la reacció del poble, ignorant de tals acords i coneixien bé les dificultats inherents a l'entrega d'una ciutat que amb Sevilla i València era la major de la península. Els aplaçaments no les eliminarien.



Finalment, Don Gutierre de Cárdenas, comandant major de Lleó i alguns capitans de les Guàrdies Reials, van arribar a l'Alhambra. El dia 2 de gener, Boabdil entregava les claus de la fortalesa a la torre de Comares i acte seguit el Comte de Tendilla va arribar amb més tropes pel mateix camí.

L'entrada dels reis amb la seva Cort a la ciutat va tenir lloc el dia 6 de juny. Boabdil va sortir direcció l'Alpujarra, zona que li corresponia mentre Fernando i Isabel s'entregaven per complet i durant varis mesos a organitzar la ciutat amb una gran habilitat, mentre evitaven insurreccions. El regne de Granada era seu i la guerra havia acabat.

Hago vos saber que ha plasydo a nuestro Señor, después de muchos y grandes trabajos e gastos e lfatigas de nuestros reynos, muertes e derramamientos de sangre de muchos nuestros súbditos e naturales, dar bienaventurado fin a la guerra que he tenido con el rey e moros del reybo e çibdad de Granada, la qual tenuta e ocupada por ellos por más de setecientos e ochenta años, oy, dos días de enero de este año de noventa e dos es venida a nuestro poder e señorío, e se me entregó el Alhambra e la çibdad e las otras fortalezas e pueblos que de este reyno me quedaba por ganar.

Carta del rei Fernando enviada al bisbe de Lleó.⁴

La importància de la incorporació del regne de Granada a la Corona de Castella, no només deriva de l'esdeveniment mateix sinó a més, de les conseqüències de tot ordre, intern i extern, que marcarien després l'evolució posterior de la política de la Monarquia.

Aquesta incorporació, produïda rere una llarga i costosa guerra, va resultar traumàtica, donat que, en un procés de progressiva i irreversible acceleració, va suposar per als granadins una dolorosa ruptura amb el seu passat.

Granada va ser una empresa en la que la Corona i la societat castellana s'hi van emprar a fons durant un decenni, posant en joc els seus recursos militars, financers i institucionals de tots tipus, perquè es va considerar com la culminació d'un procés secular de reconquesta contra els musulmans, en el que es recuperava la totalitat de l'espai peninsular mitjançant la desaparició de l'últim poder polític islàmic, l'emirat vassall de Granada, i de la frontera que durant dos segles i mig havia sostingut davant l'Andalusia castellana. La conquesta de Granada va ser, en conseqüència, un esdeveniment d'exceptional importància, sens dubte el llegat principal que aquella època va deixar conscientment als temps i homes que seguirien a Espanya.

⁴ LADERO QUESADA, Miguel Ángel. "La España de los Reyes Católicos". Alianza Editorial. 2014. Pàg. 381.



3-. Las capitulacions i la Granada mudèjar.

Les capitulacions havien estat tan generoses, que es dubtava si els Reis pensaven complir-les íntegrament o eren una estratègia per aconseguir una ràpida entrega de la ciutat; la benevolència dels termes de la rendició es poden interpretar com una clara mostra dels desitjos dels monarques cristians per a finalitzar una guerra que havia costat masses vides i diners.

El sultà es comprometia a guardar fidelitat als Reis Catòlics i aquests, juraven garantir la seguretat personal i material de Boabdil, la seva família i col·laboradors immediats.

Nubdat al-Asr escriu: "De las condiciones pactadas entre los granadinos y el rey de los cristianos, destácanse las siguientes: el monarca había de garantizar vidas, poblados, mujeres y niños, ganados, fincas urbanas, huertas, tierras de labor y, en una palabra, todo lo que poseían; los que se quedaran en Granada no habían de pagar otro impuesto que el azaque y el diezmo, y los que optaran por la expatriación venderían sus fincas a musulmanes o a cristianos por el precio que les conviniera y que en ningún caso sería lesivo; los que quisieran pasar a la costa de Marruecos podrían vender sus fincas y llevar consigo sus efectos, comprometiéndose el monarca a transportar el personal en sus naves a cualquier país musulmán y durante los tres primeros años, sin pago de pasaje o cualquier otro derecho; el que optara por permanecer en Granada se le concedería seguro, en la forma ya mencionada".⁵

Es permetia als granadins emigrar lliurement a l'altre banda del mar durant el termini de tres anys, període durant el qual podien alienar els seus béns i propietats. En cas que optessin per a quedar-se en les seves terres, gaudirien de franquícies fiscals durant aquest període, fins que s'acabés, que tornarien a tributar d'acord amb el règim impositiu nassarita.

Per a intentar millorar la vida col·lectiva, els monarques es van afanyar a nombrar una espècie d'Ajuntament o consell musulmà integrat per vint-i-un regidors, dels que dos eren alfaquins, tres escrivans, un intèrpret i una llarga sèrie d'alamins⁶ que representen als diversos oficis existents a la ciutat.

Tot i això, la majoria dels integrants dels sectors més elevats de la societat nassarita van emigrar. Aquest fet resultava beneficiós pels vencedors, que van facilitar aquestes emigracions, ja que així, s'afavoria la desarticulació de la societat musulmana, privant-la de les seves minories dirigits, quelcom fonamental en cas que sorgissin protestes davant les noves actuacions dels monarques.

Així doncs, mentre en la resta del regne granadí els mudèjars es veuen forçats a abandonar els seus béns sense cap compensació, a Granada, les facilitats per a vendre'ls no poden ser majors. En el cas de la capital nassarita, els Reis Catòlics desfer-se per tots els medis, del major número d'habitants, començant per Boabdil i la facció de l'aristocràcia granadina que l'havia recolzat fins el final. A partir del 22 de setembre de 1492, comencen a marxar diferents membres de diferents llinatges. Però no seria fins l'octubre de 1493, quan Boabdil decideix marxar.⁷ Boabdil, va marxar a Marroc amb més de mil seguidors. El que havia estat últim emir nassarita, abatut per la marxa a l'exili i per la mort de la seva

⁵ LÓPEZ DE COCA CASTAÑER, José Enrique. *Las capitulaciones y la Granada mudéjar*, a LADERO QUESADA, Miguel Ángel. (ed.), "La incorporación de Granada a la corona de Castilla", Diputación Provincial de Granada, 1993, pag. 263-305, esp. 265. Citat de *Fragmento de la época sobre noticias de los Reyes nazaritas o Capitulación de Granada y Emigración de los andaluces a Marruecos*, Ed. Alfredo Bustani, 1940, pag. 47 - 48 de la versió castellana.

⁶ Veure annex 2.

⁷ "... de esta manera desaparece hasta la menor sospecha de rebelión entre los *sin ley*, pues rara vez los pueblos se declaran en revuelta o rebelión, cuando les faltan jefes por quienes esperan ser gobernados". *Documentos Inéditos para la Historia de España*, Publicat per Duca senyors d'Alba. Madrid, 1953, pàg. 248 y 249.



dona, Moraima, va desembarcar a Melilla des d'on es traslladà a Fez on hi va viure fins 1533, sempre acompanyat per l'amargor de la pèrdua del seu regne.

La llegenda el va anomenar "*al-Zuguybi*", el malaurat, culpant al destí de totes les desventurades derrotes de la seva vida. El seu exili va significar la ruptura definitiva amb el passat. Pels granadins, que romanien a la península, es va iniciar una dura i difícil etapa de convivència.

En realitat la voluntat castellana per animar a marxar als musulmans del regne de Granada és ben evident des de l'inici. Ho veiem en alguns tractats firmats per exemple on es deia que els granadins podien vendre les seves cases i béns immobles però no adquirir-ne de nous. L'any 1498, es prenen altres mesures per "apartar" als mudèjars de la capital, als que es pretenia confinar en zones determinades de la ciutat.

Hem de tenir en compte que les capitulacions de Granada admetien la possibilitat de tornar dins el termini de tres anys per aquells que no es trobessin a gust en els seus nous llocs de residència. Les raons per tornar no hi faltaven donat que la situació del Magreb era molt delicada, fam i epidèmies entre altres coses.

Les fonts ens mostren que els Reis Catòlics, van contemplar amb desgrat aquests retorns que ells mateixos havien autoritzat. Així doncs, amb l'excusa de que molts dels que tronaven ho feien després del termini permès, encarreguen a Juan de Vélez que esbrini on són aquests musulmans que tornen de manera clandestina, els capturi i confisqui els seus béns.

Granada també s'havia convertit en lloc d'atracció per a altres, d'origen divers, coneguts com "albarraníes". L'any 1498, Hernando de Zafra suggereix als reis que els expulsin a tots ja que la seva presència a Granada no era contemplada a les capitulacions.

Com explica López de Coca, en opinió d'alguns contemporanis els reis havien atorgat un tracte indulgent, per no dir excessiu, als habitants de Granada en el moment de firmar les capitulacions. Alguns confiaven en que els monarques no tardarien en corregir la situació.⁸ No hi ha cap dubte que la política seguida posteriorment pels reis confirmaria aquestes esperances

⁸ "los moros son tales que sin quebrar lo capitulado les harán dejar la çibdad". Carta d'un criat del bisbe de Lleó al seu senyor. Citat a PESCADOR del HOYO, M^a del Carmen: "Cómo fue de verdad la toma de Granada a la luz de un documento inédito". *Al-Andalus, revista de las Escuelas de Estudios Árabes de Madrid i Granada*. Vol. 20 n^o2. 1955. pàg. 287.



4.- Contactes culturals i procés d'aculturació.

Les diferències en la percepció de l'entorn, en les necessitats i interessos entre els individus, grups i societats, fan que els conflictes sempre hi siguin presents. En la confluència de cultures en un mateix espai, i específicament, aquella sorgida rere un procés de conquesta, les relacions que s'estableixen no es dinamitzen exclusivament en una directriu d'aculturació o, per contra, d'àuria convivència, és a dir, un àmbit en el que les relacions es desenvolupaven de manera favorable i sense incidents. Els contactes entre les diverses cultures generen conflictes que són regulats a través de múltiples alternatives i on la violència ha estat historiogràficament objecte d'interès prioritari. Malgrat això, les actituds violentes no expliquen algunes manifestacions i solucions estètiques seleccionades i adoptades per els diversos grups humans. A partir del moment en que Granada passa a ser conquerida pels Reis Catòlics, s'inicia la complexa història de coexistència entre vencedors i vençuts, i aquests últims veien com els vencedors anaven imposant paulatinament el seu poder i obligant a la gran massa de la població islàmica a l'aculturació o a l'exili.

La participació de l'art en el procés de socialització més enllà de legitimar únicament la violència, canalitza, regula i ofereix les seves pròpies alternatives davant els conflictes multiculturals, establint-se en ocasions, com un àmbit mediador de les diferències.

En els espais de confluència multicultural, hi ha hagut sobretot diferències entre les diverses cultures, però, també es necessari tenir en compte les semblances i apropaments entre aquestes. I és l'àmbit artístic, com els edificis i la seva ornamentació, el que constitueix una via més per al coneixement d'altres cultures. En el cas d'aquestes dues cultures, cristiana i musulmana, s'observen preceptes comuns i propers reelaborats a partir del contacte cultural, com per exemple, en la relació de l'home amb la naturalesa i el territori.

Fixant-nos en el terme "multiculturalitat", hem de veure que aquest terme, fa referència a l'existència de varies cultures diferents, però no va més enllà, amb el que ens dona a entendre que no existeix relació entre les diferents cultures. El terme multicultural doncs, fa referència a la juxtaposició de les diferents cultures existents en un mateix espai físic, però sense que això impliqui un enriquiment ni un intercanvi entre elles. Per altra banda, el prefix "inter" va més enllà, fent referència a la relació i intercanvi i per tant, enriquiment mutu entre les diferents cultures. El terme interculturalitat, implica una comunicació comprensiva entre les diferents cultures que conviuen en un mateix espai. Per tant, en aquest cas i en alguns casos, hauriem de parlar d'interculturalitat. A més a més, existeix un tercer terme, transculturalitat, el qual ens fa referència a un procés d'apropament entre les diferents cultures, que busca establir vincles més enllà de la cultura en sí mateixa, creant gairebé fets culturals nous, és a dir, la convivència de les cultures pot ser un element fonamental que contribueixi a la maduració de la Humanitat, manifestada en l'acord, el respecte i la promoció d'uns valors universals per que estàn per sobre de les qüestions de raça, ètnies i religioses, caminant cap a una fraternitat universal, és a dir, cap a una transculturalitat en si mateixa.⁹

Entre ambdues cultures hi veiem semblances de diferents tipus. En el pla ideològic, en els textos sagrats cristians s'idealitza l'espai anhelat del paradís terrenal anterior a la desobediència a Déu. La cultura islàmica també ens ofereix la imatge del lloc utòpic en el paradís que es materialitza a través del jardí. En aquests espais ideals i arquitectònics, l'aigua es constitueix com l'element purificador i s'introdueix

⁹ HIDALGO HERNÁNDEZ, Verónica. "Cultura, multiculturalidad, interculturalidad y transculturalidad: Evolución de un término". Universidad de Cádiz. 2014. Pàg. 78-79.



amb una significació especial, simbòlica i estètica dins la cultura islàmica. Per a Andrea Navagero, el màxim plaer recau en els jardins i l'aigua, ambients en els que els musulmans van aconseguir la perfecció; "los Reyes Moros no escatimaban nada para llevar una alegre y placentera vida"¹⁰.

Aquest jardí islàmic tradicional, serà el que veiem a l'Alhambra i serà introduït en els ambients cristians peninsulars. Rere la conquesta, aquests seran conservats i acceptats com un element estètic més.

Així doncs, tot i tenir presents les diferències i preferències d'aquestes cultures, aquestes no impedeixen que es produeixi un aprenentatge i recepció mutus. I la influència és multidireccional, ambdues cultures s'influenciaven l'una de l'altra. De fet, des de la perspectiva islàmica, el regne de Granada també oferia peculiaritats que la feien diferir de la resta de l'Islam, moltes d'elles producte de la proximitat amb els cristians. Algunes de les característiques que cridaven l'atenció de Granada, eren producte dels contactes amb cristians, com ara la celebració de la Nativitat i l'Any Nou o determinades vestimentes.

Aquesta mescla de cultures que va suposar la conquesta, fa que l'Alhambra ens ofereixi una confluència d'artesans i per tant de tradicions culturals. En aquesta confluència d'artesans i cultures en un mateix espai es desenvolupa generalment una dinàmica extremadament rica en la que els intercanvis i aprenentatges són actituds habituals. El mateix rei Fernando, sol·licità varis musulmans de Saragossa, fusters i guixaires que treballarien a l'Alhambra. Més tard, va demanar que es portessin fusters cordovesos i sevillans. Torres Balbás explica aquesta necessitat d'artesans i productes forans al regne de Granada en l'intent i desig per part dels Reis Catòlics de voler fer les obres a la manera cristiana¹¹.

Existia doncs, una part d'admiració i reconeixement. Ho veiem també en les pintures gòtiques en la ceràmica nassarita o en les pintures de la Sala de los Reyes a l'Alhambra on s'empra una tècnica tradicionalment cristiana. Les influències granadines s'observen fins i tot en les tècniques militars adoptades pels cristians. Aquests, malgrat ser conscients de la superioritat de la seva cavalleria sobre la granadina, acabaren aprenent no només la forma de cavalcar (a *la gineta*) dels granadins, sinó fins i tot les seves tècniques de combat, en especial el *tornafuye*.

Però, malgrat i els processos mutus d'aculturació i fins i tot d'admiració que es van ocasionar en abundància, no van arribar al punt d'esborrar tot el que els diferenciava a uns dels altres.

A Granada es va viure un fort procés d'aculturació que era present en el procés de conversió dut a terme a inicis del segle XVI, per tant va ser un procés ràpid que va suposar la pèrdua d'identitat d'aquells qui feien batejar. La conversió va implicar un caos jurídic motivat per diversos interessos en mantenir o repudiar, segons els casos, els privilegis anteriors a la conversió junt amb els nous que es generaven. Aquests problemes que sorgien no feien més que agreujar els temors i recels mutus. La confluència de cultures, no significava exclusivament l'enfrontament entre unes i altres en el seu intent per imposar-se, també té com a conseqüència l'apropament de tradicions i modes d'organització social¹².

¹⁰ NAVAGERO, Andrea. "Viaje a España del Magnífico Señor Andrés Navagero (1524-1526)". *Embajador de la República de Venecia ante el Emperador Carlos V*. Trad. De José Maria Alonso Gamo. València, 1951. Pàg. 67.

¹¹ TORRES BALBÁS, Leopoldo. "Los Reyes Católicos en la Alhambra", *Obra dispersa*, Vol.4. Madrid, Instituto de España. 1951. Pàg 380.

¹² DIEZ JORGE, M^a Elena. "El palacio islámico de la Alhambra: Propuestas para una lectura multicultural". Instituto de la Paz y los Conflictos de la Universidad de Granada. Col·lecció Eirene n^o8. Granada. 1998.



L'existència de mossàrabs¹³ al regne de Granada ha estat sens dubte, tema de debat durant temps. Mig segle abans de la pujada al poder dels sultans nassarites, a finals del segle XII, a Andalusia no hi quedava més que uns quants cristians que es dedicaven a labors agrícoles i segons ens explica l'historiador andalús Ibn al-Sayrafi, estaven acostumats des de feia temps a la humiliació i al menyspreu. La subordinació que patia un grup davant l'altre també es veu en la part econòmica. Hem d'incloure els descendents d'aquests andalusos entre els que a principis del segle XIV pagaven la capitació (*yizya*)¹⁴ a la que estaven subjectes els tributaris que vivien en territori musulmà. Segons Ibn al-Jatib, aquest tribut va ser destinat a la constitució en *bienes habices*¹⁵ dels pròxims banys a la Gran Mesquita de l'Alhambra.

Aquest procés d'aculturació que es va viure va deixar una petjada més profunda del que veiem a simple vista. Segons Ibn al-Jatib o Juan Martínez Ruiz, s'ha demostrat que la religió cristiana ha deixat petjada també en la toponímia medieval granadina; així trobem per exemple els topònims Monachil (del llatí *monasterium*), Aldeyr (el convent cristià), Alquiniça (de l'àrab, *alkanisa*, església).

Des del segle XIII, Granada va suposar un refugi per als nobles cristians. Degut a desavinences amb Alfons X, dos rebels castellans, l'infant Felip i Nuño González de Lara es van refugiar a la cort de l'Alhambra i van ajudar a Muhammad II a consolidar el seu tro.

La major part de la població cristiana estava formada per captius en mans dels musulmans granadins, varis d'ells renegaren de la seva fe, fent-se "elches"¹⁶. Molts d'aquests renegats trobaven càrrecs importants en la cort i en l'exèrcit nassarita. La guàrdia de renegats de Muhammad V el va seguir fidelment en el seu exili de Marroc¹⁷.

En el transcurs de les seves incursions frontereres, els musulmans del regne nassarita capturaven a pacífics camperols cristians i eren portats a territori musulmà, allà hi romandrien durant anys i serien portats a l'esclavitud. Per escapar del seu destí, els cristians tenien una sortida fàcil, convertir-se a l'Islam, que els feia homes lliures immediatament. Aquests eren anomenats "tornadizos".

La conquesta havia significat per a la major part dels granadins el seu pas a la condició de mudèjars, regulada pels termes establerts en les capitulacions. En general les capitulacions els van permetre mantenir la tranquil·litat fins a finals de segle, però aviat es va començar a viure un canvi, es van començar a incomplir dites capitulacions i va començar a empitjorar la situació dels musulmans.

Mentre que la població musulmana de l'antic regne va veure disminuir els seus efectius de forma considerable, l'entrada de repobladors cristians va ser molt intensa entre 1485 i 1499. La corona va

¹³ Veure annex 2.

¹⁴ En la llei islàmica, la yizia o capitació, és un impost per càpita que s'imposa als homes adults i lliures no musulmans que no estiguessin malalts, ni fossin ancians o monjos, coneguts com *dhimmies*. Des del punt de vista dels governants musulmans, la yizia era una prova material de l'acceptació dels no musulmans de la subjecció/humiliació a l'Estat i les seves lleis; a canvi, als no musulmans se'ls permetia practicar la seva fe, per a gaudir d'una mesura d'autonomia comunal, per a tenir dret a la protecció de l'estat musulmà de l'agressió exterior, i per a l'exempció del servei militar. De fet, la possibilitat de conviure en un mateix espai per mitjà del pagament d'uns tributs, era una pràctica consolidada tant pels musulmans com pels cristians en la Península Ibèrica. Les formes tributàries establien unes relacions menys violentes i incentivaven la convivència en major grau, sempre que s'ubiquessin dins uns límits. DIEZ JORGE, M^a Elena. "El palacio islámico de la Alhambra: Propuestas para una lectura multicultural". Instituto de la Paz y los Conflictos de la Universidad de Granada. Col·lecció Eirene n^o8. Granada. 1998. Pàg. 18.

¹⁵ Habiz: "Donación de inmuebles hecha bajo ciertas condiciones a las mezquitas o a otras instituciones religiosas de los musulmanes". (<https://dle.rae.es/?id=jvIV05a> consultat en data 3 de febrer de 2019). Consultar annex 1.

¹⁶ Veure annex 2.

¹⁷ Segons l'historiador i escriptor Al-Maqqari, un cop recuperat el tro de Granada, Muhammad V va intensificar a mode de recompensa el reclutament d'aquests renegats.



actuar en conseqüència i va repartir terres i altres béns entre aquests repobladors. A la capital hi va haver també noves vingudes de cristians gràcies a la facilitats existents per a comprar béns dels musulmans que optaven per l'emigració. De manera que l'any 1498, els pobladors cristians ja eren quantiosos i els musulmans es van concentrar a *l'Albaycín*, *l'Antequeruela* i altres barris.

L'església també va jugar un paper fonamental en aquest nou període, l'església que s'implantà a Granada, va ser una església vencedora i triomfant. L'advocació de molts temples a l'Encarnació, mostra la fermesa amb la que es volia cimentar el nou edifici religiós, al que es veia com a restauració de la cristiandat anterior a la invasió islàmica.

L'atracció cap al cristianisme dels vençuts va començar sense violència degut a l'estipulat en les capitulacions. Cap a l'any 1499, ja s'havien produït conversions al cristianisme entre els mudèjars, però en quantitats poc importants. Davant aquesta situació, va entrar a jugar un paper important el fra Hernando Jiménez de Cisneros, que es converteix en el capdavanter del sector, i que preconitza unes mesures més dures per aconseguir que els musulmans granadins acceptin el baptisme. Prendria a més, més duresa amb els "elches" o renegats i els seus descendents, prenent mesures molt més radicals amb aquests, mesures evangelitzadores recolzades pels monarques.

Aquestes influències entre cultures, també es van notar en l'àmbit artístic. D'igual manera en que l'arquitectura palatina castellana del segle XIV i XV està fortament influïda per les formes i estils de tradició islàmica, ja siguin d'inspiració toledana o granadina, l'art nassarita també es va deixar influenciar pels seus veïns cristians. A partir de 1370, s'adverteix en la ceràmica granadina una influència de l'estil gòtic, com a resultat dels contactes entre els artesans granadins i els regnes cristians peninsulars. Aquesta influència s'adverteix amb claredat per exemple, en les rajoles que adornen el balcó del *Peinador de la Reina*, (*imatge 1*) de l'Alhambra, on es representen homes i dones vestits a l'ús europeu de finals del segle XIV. Però el major monument a l'acceptació de l'art occidental pels granadins és el conjunt de pintures de la Sala de la Justícia (*imatge 2*) de l'Alhambra, pintades probablement i en el millor estil de tradició gòtica per un artista mudèjar enviat a Muhammad V per Pere I de Castella.

Des del punt de vista artístic, no només convergeixen noves tradicions sinó que a més, es parteix d'un llegat islàmic que no només serà reutilitzat en gran part sinó que algunes de les seves solucions formals i funcionals s'interpretaran sota les noves ideologies.

El panorama artístic de la Granada del segle XVI, ens ofereix, més enllà d'un projecte estètic homogeneïtzador o una juxtaposició de formes sense coherència, un acurat programa estètic que s'aprecia rere la conquesta: la reutilització de l'Alhambra i la seva mesquita per a l'àmbit representatiu del poder polític regi així com la reutilització de la Madrassa com espai de poder municipal, i l'inici de la Catedral amb formes gòtiques per al centre religiós principal.



5-. Relació entre ambdues cultures dins l'àmbit artístic.

En els espais multiculturals, la formació d'estereotips entre els diferents grups, suposa un aspecte essencial que engloba el reconeixement i/o el rebuig de la diversitat. Aquests estereotips tenen una funció molt important dins el procés de socialització i de cohesió del grup, però alhora, comporten trets de violència i judicis categòrics cap al grup oposat.

I és precisament en l'àmbit artístic en el que més es manifesten les diverses tradicions i costums o les descripcions sobre llocs i persones. Les minories són caracteritzades en les figuracions que al llarg de la Conquesta cobreixen armadures i murs dels edificis cristians, així com en les miniatures de còdex o els propis edificis conquerits com ara el que ens ocupa en aquest estudi, l'Alhambra de Granada.

En el cas de la representació dels musulmans per part dels cristians, aquests últims representaven als musulmans com a homes amb pell molt fosca i cabell arrissat. I eren sobretot dos, els motius més representats; el baptisme per a la seva conversió (*imatge 3*) i els fugitius. Ambdós tipologies ens transmeten dos de les majors preocupacions que els cristians, sobretot la monarquia, van tenir amb la minoria musulmana; aconseguir atreure'ls a la Cristiandat i evitar la seva fugida.

En el cas peninsular, és habitual trobar cristians i musulmans enfrontats, defenent els primers la veritat cristiana davant els infidels musulmans (la Cristiandat es presenta com la única veritat possible).

Durant el segle XIV, trobem molts i diferents exemples d'aquestes representacions en diversos edificis religiosos. Sobretot són representacions bèl·liques, on el cavaller musulmà sempre és derrotat (*imatge 4*). Aquests cavallers musulmans són representats amb els atributs que els distingeixen ràpidament, com ara el to de pell, la barba que els hi representen (els cristians amb freqüència apareixen sense barba i amb gorres o còfies plans, aquests últims en representacions no bèl·liques), muntant a la "jineta", i amb escuts amb el símbol de la mà de Fàtima.

Més enllà d'aquesta tipificació, es pot veure en aquestes obres una segona reflexió; la percepció que se'n pot fer en un còdex, i la que es du a terme en edificis públics, varia sensiblement en el cas de les obres cristianes, des dels problemes que genera la convivència en el primer cas, a l'exaltació de la lluita contra l'infidel en el segon cas. Són dues realitats que formen part d'un mateix procés social, com és el contacte entre diverses tradicions culturals i religioses en un mateix espai i context.

Per tant, ens trobem amb una caracterització visual amb el fi de distingir i reconèixer peculiaritats d'altres tradicions. El fet de representar a aquestes minories de manera diferent, ens indica una creació d'estereotips, tot i que probablement en la realitat les diferències no fossin tan notòries.

Sobretot hi havia 3 factors en comú; una repetida demonització, animalització o deformació de l'altre. La generalitat de les imatges amb que són representats aquests infidels des del punt de vista cristià són condemnatòries i despectives, no un retrat real de la seva procedència o raça, són descrits com a lletjos, barbuts i negres. Aquestes associacions es basen en múltiples factors com ara l'arribada de contingents africans a la Península per la guerra contra els cristians. Alguns historiadors parlen d'una sacralització de la guerra com a punt fonamental de la demonització de l'adversari. Aquesta sacralització es podia realitzar, per una part mitjançant l'exaltació de l'enemic o per altre banda deformant-lo buscant la repulsió per part de l'espectador, formant part de l'estratègia de l'Església i de l'Estat per fomentar l'odi cap al no cristià. Malgrat això, no sempre va ser negativa la percepció de l'Islam en la cultura hispànica, donat que la llarga convivència entre ells i els cristians a l'Al-Andalus, va portar a respectar la cultura i les formes de la guerra i de la vida dels adversaris.



6-. Antecedents de les obres dels Reis Catòlics abans de l'Alhambra.

Si observem de manera detinguda les readaptacions que es van dur a terme a altres ciutats peninsulars, comprendrem de manera més clara que el procés seguit en les obres granadines, va ser una prolongació de les que es van dur a terme en les altres, en els altres alcàssers reials, seguint les mateixes directrius constructives. La diferència era que en aquest cas suposava el colofó a les altres obres de readaptació i renovació de la major part de residències reials peninsulars.

En aquestes altres residències peninsulars si que van dur a terme grans transformacions: com ara els alcàssers de Còrdova, Sevilla i l'*Aljafería* de Saragossa. En aquests, les obres es van seguir desenvolupant fins després de 1492.

Si els alcàssers de l'Alta Andalusia van tenir sobretot funcions militars, els de Còrdova i Sevilla es van organitzar com a residències règies i van experimentar obres de reforma o ampliació en diversos moments dels segles XIV i XV. Ho van fer entre altres raons, per la gran freqüència amb la que els utilitzaven com a residència durant els anys de la conquesta de Granada.¹⁸

Al veure els emplaçaments dels alcàssers i residències urbanes dels reis al segle XV, veiem com coincideix la distribució dels més importants amb l'eix principal que articulava l'economia castellana, a bona part de la seva població, des de Burgos fins a Còrdova i Sevilla. Eren les zones de la Corona de Castella on els monarques s'havien de fer presents de manera més continua.

La tendència general de la corona en totes les seves obres, va ser molt similar a la que es va seguir a Granada, estant sempre guiada per la fascinació que les formes constructives i ornamentals hispanomusulmanes exercien en ells, fins l'extrem que a ulls dels estrangers, aquestes formes es van convertir en la moda o la forma espanyola per excel·lència. A Granada, com en altres indrets, va prevaler el desig de perpetuar els antics alcàssers en la seva essència antiga, en aquest cas, com a manifestació del poder reial, com a símbol de la victòria sobre l'infidel, com a trofeu i memòria dels vencedors¹⁹.

En els alcàssers, les transformacions estaven dirigides a readaptar l'espai a les noves necessitats funcionals relacionades amb la vida cristiana, utilitzant les formes ornamentals i arquitectòniques mudèjars, però aplicant una policromia més d'acord amb el moment, en el que el blau i el daurat predominaven. La reforma, ampliació i conservació dels palaus i alcàssers musulmans, incorporats definitivament a la corona després de la conquesta, suposen una revalorització efectiva de l'arquitectura islàmica i mudèjar i responen al desig explícit dels monarques d'emfatitzar les raons polítiques i ideològiques de la creuada contra l'infidel, i al seu interès perquè aquest esdeveniment es perpetués en la memòria dels vencedors i dels vençuts.²⁰

¹⁸ LADERO QUESADA, Miguel Ángel. "Los alcázares reales en las ciudades de Castilla (siglos XII a XV)". Segovia, 2002. Pàg. 28

¹⁹ Francisco Núñez Muley, un dels líders de la comunitat morisca del regne cristià, va dir: "De qué sirve que se pierdan las memorias? Que, bien considerado, aumentan la gloria y ensalzamiento de los Católicos Reyes que conquistaron este reino. Esta intención y voluntad fue la de sus Altezas y del Emperador, que está en la gloria; para esto se sustentan los ricos alcázares de la Alhambra y otros menores en la misma forma que estaban en tiempos de los reyes moros, porque siempre manifiesten su poder para memoria y trofeo de los conquistadores", citat a; Del MÁRMOL CARVAJAL, Luis. "Historia de la rebelión y castigo de los moriscos del Reyno de Granada". Editorial del Cardo. 2006. Pàg. 95. (<http://www.biblioteca.org.ar/libros/131280.pdf>)

²⁰ VILAR SÁNCHEZ, Juan Antonio. "Los Reyes Católicos en la Alhambra". Comares. Granada. 2007



7-. Readaptació i reconstrucció de la ciutat de Granada.

Parlar de l'Alhambra es parlar de Granada. Els fets històrics que han possibilitat la conversió de la ciutat palatina nassarita en un dels majors símbols de trobada entre cultures, difícilment serien comprensibles si no s'estudien contextualitzats en la història de la urbs que s'estén més allà de les seves muralles.

A partir del segle XIV, s'adverteix a tota Europa l'interès pel tema de la ciutat en sí mateixa. Apareix com a conseqüència de la importància que va adquirir la ciutat a nivell mercantil, social i polític. La ciutat era el marc dins el qual es desenvolupaven tots els esdeveniments més importants de la vida social, i això, va justificar tota una sèrie de canvis en l'escenografia urbana per a transformar la fisonomia de les antigues ciutats medievals.

Degut a la inquietud pel problema urbanístic, van aparèixer les primeres propostes teòriques amb relació al tema de la "ciutat ideal". Les doctrines d'Eiximenis o del bisbe Sánchez de Arévalo van tenir gran repercussió en algunes de les intervencions que es van donar en algunes ciutats espanyoles.

Eiximenis proposava un model de "ciutat ideal" en la que ocupaven un lloc destacat els edificis més representatius del poder polític i religiós.

Davant la irregular disposició del traçat que existia en algunes ciutats, a partir del segle XIV s'aprecia a tota Europa una tendència a l'aparició de traçats regulars. I junt a això, en moltes de les intervencions urbanístiques sobre els antics traçats medievals, es va manifestar l'interès i el desig de "l'embelliment" de la ciutat.

Granada no era l'únic cas, van ser moltes les ciutats que van patir aquest tipus d'obres. A València per exemple, es va sistematitzar tot l'antic traçat musulmà i es van destinar obres a l'ampliació de carrers i places o a l'obertura d'alguns carrerons cecs per a facilitar una circulació més fluida. Aquests processos continuaven amb el regnat dels Reis Catòlics i fins i tot es van expropiar algunes cases per a poder ampliar carrers i places al voltant de la Catedral.

Per altra banda, la presència cada cop més freqüent de la noblesa a les ciutats, va contribuir en gran mesura a la transformació d'aquestes, creant en ocasions una nova escenografia urbana. La influència de la noblesa en la transformació de les ciutats a partir del segle XV, es posa de manifest a través de la incorporació dels seus propis palaus a l'entramat urbà, que determinava l'aparició d'una nova tipologia de vivenda, transformant la fisonomia de les velles ciutats. Ho veiem en diferents ciutats com Segòvia, Salamanca o Madrid entre d'altres, en les que les façanes de les noves cases es van anar transformant.²¹

Totes les obres que els Reis Catòlics van fer dins les ciutats que van ocupar, van exercir una gran influència en la transformació de la fisonomia de les ciutats a través dels símbols de la Monarquia. La incorporació dels símbols i emblemes de la Corona al llenguatge formal del regnat, va determinar una transformació en l'escenografia urbana. La construcció de nous edificis va estar destinada a generar imatges de contingut simbòlic i representatiu, constituint una referència emblemàtica a la Monarquia, l'autoritat de la qual es manifestava a través dels elements iconogràfics i formals com les armes i els seus emblemes. Això es va veure a Toledo sobretot al ser escollida com a centre monàrquic abans de ser traslladat a Granada.

²¹ CELA ESTEBAN, M^a Estrella. "Elementos simbólicos en el arte castellano de los Reyes Católicos". Tesis doctoral. Madrid. 2002. Pàg. 226-245.



D'igual manera que en l'art, en la ciutat i la forma urbanística d'aquesta, també existien certes diferències i semblances entre ambdós cultures. A l'Al-Andalus es va produir una ràpida urbanització davant els ambients més rurals dels cristians. La ciutat musulmana, ens ofereix un entramat de carrers i adarbs²² sinuosos, així com la seva extensió més enllà de la muralla, amb els seus cementiris, cases de camp i hortes davant la tendència més interior de les cristianes.

També dins aquest entramat urbanístic, hi ha un aspecte comú entre ambdues cultures, com ara la necessitat de crear espais o centres de sociabilitat. Tant la mesquita com l'església, són centres que a més de les seves funcions religioses, n'exercien d'altres com ara les reunions del consell o de la comunitat amb un caràcter plenament civil²³. Per tant, les dues cultures troben en l'edifici religiós, el principal nexa per a la cohesió grupal, situant-lo preferentment en un espai central a la comunitat.

La capital del regne, era la única ciutat que conservava la seva estructura originals musulmana i gran part de la seva població mudèjar. Els carrers estaven ocupats pels vençuts, vestits a la seva manera tradicional, utilitzant el seus negocis, basars, alfòndecs i les seves nombroses mesquites, inclosa la Mesquita Major, la més amplia i sumptuosa de totes.

Els carrers de l'Albaicín eren molt estrets, les cases dels moros eren quasi totes molt petites, amb habitacions molt reduïdes i brutes per fora però netes a l'interior, proveïdes de cisternes i canonades, una per l'aigua potable i l'altre per les latrines.

Tot i la encara supremacia numèrica mudèjar, els cristians havien començat la seva ocupació de l'espai a la ciutat. "El rey don Fernando ha mandado ensanchar muchas calles, derribar algunas casas y hacer mercados. Ordenó además demoler la judería... construyendo a sus expensas en el lugar que ocupaba un gran hospital y una magnífica iglesia en honor de la Virgen destinada a sede episcopal..."²⁴

Granada conserva innumerables petjades dels profunds llaços que la unien a Isabel i Fernando. No és casualitat que l'església parroquial feta sota l'advocació de Sant Joan dels Reis, estigui carregada de simbolisme. Es va alçar sobre el nou emplaçament de la mesquita al-Tai'bin, la dels cristians que s'havien fet musulmans, la primera de les nombroses mesquites granadines que van ser consagrades al culte cristià a partir del 5 de gener de 1492.

Amb la conquesta, la ciutat anava canviant; al mateix temps que desapareixien mesquites, cementiris i banys, sorgien altres edificis que recordaven el triomf de la Creu. És significatiu el fet que el convent dominic de Santa Creu la Reial hagi englobat al palau d'Almauxarra, que va pertànyer a les reines nassarites, o que el convent de clarisses de Santa Isabel la Reial hagi ocupat l'espai de l'antic palau de Dar al-Horra. A més a més, el procés no havia acabat, l'any 1596 es projectava inaugurar un convent destinat a albergar als caputxins. En aquell moment la ciutat tenia mil dos-cents religiosos i dos-cents vint sacerdots, això és, aproximadament el quatre per cent de la població de Granada.

No hem d'oblidar tampoc els hospitals. L'arquitectura pública es va convertir en la realització més important que es va derivar de la nova ideologia d'allò "públic" en el terreny urbanístic. Això explica la

²² En les antigues ciutats musulmanes, carreró particular que donava accés a les vivendes situades en ell i que es tancava a les nits. (<https://dle.rae.es/?id=0i1FDti>. Consultat en data 23 d'abril de 2019).

²³ A les esglésies això va ser així fins que a partir del segle XIV es començà a incentivar la creació d'espais exclusivament civils com és l'ajuntament.

²⁴ MÜNZER, Jerónimo. "Viaje por España y Portugal", Reino de Granada, ed. de Fermín Camacho Evangelista, Granada. 1987



importància que va tenir la fundació d'hospitals. Aquesta va ser una activitat que es va convertir en la més important de l'arquitectura pública degut a les funcions que exercien. Es van alçar onze hospitals al llarg del segle XVI; l'Hospital Reial, per suposat, i també el de Santa Ana, fundat per l'arquebisbe Hernando de Talavera amb ajuda dels Reis Catòlics. Aquests hospitals, a diferència dels medievals, es configuraven en el terreny de l'arquitectura pública com un intent de dur a terme una política assistencial. Els Hospitals Reials van ser destinats a exercir una influència decisiva en la transformació i configuració de la vida a les ciutats modernes.

Els Hospitals Reials, a més de les funcions d'assistència, complien la funció de "neteja social"; eren institucions destinades a segregar als marginats de les ciutats, però les seves funcions van anar augmentant a mesura que avançava el temps, com ara a adoptar orfes. Amb aquesta intenció de "neteja social" no fa més que confirmar el procés unitari que es va conformar en l'ordre polític del regnat dels Reis Catòlics.

A Granada, l'Hospital Reial es va convertir en un símbol de la Monarquia i la seva localització extramurs va determinar el creixement de la ciutat en aquella direcció. Rere la conquesta, els Reis Catòlics, van fundar l'Hospital de l'Alhambra.

No podem ignorar avui dia, per tant, tot el que Granada, a nivell artístic, deu a Isabel, Fernando i Carles V. El testimoni principal es troba, per suposat, en les tombes dels Reis Catòlics i les dels seus successors Felip el Bell i Joana la Boja, instal·lades dins la Capella Reial. Aquesta presència física, que ells mateixos van voler eterna, no és l'única. És ben repetida, fins la sacietat, la presència de les seves armeries (blasó, jou i fletxes), o de les seves divises ("*tanto monta*" per als Reis Catòlics, "*plus ultra*" per a Carles V): estan esculpides en el nivell inferior de la porta del perdó de la catedral, en el portada de l'església del convent de Santa Isabel la Reial, en el pati de la sèquia del Generalife, o en el palau de Carles V entre altres llocs. Aquesta presència de símbols que al·ludeixen al poder, l'estudiem unes pàgines més endavant.

Tots els elements de tan impressionant programa monumental són portadors d'un missatge que fa referència directa a 1492. Els edificis granadins proclamen l'aliança de Déu amb els Reis Catòlics i els seus descendents: l'Hospital Reial s'alça amb planta de creu grega que recorda la funció de vicari de Crist assumida per el sobirà.

Granada doncs, va ser una immensa obra en construcció des de 1492, i aquest projecte no es limitava tan sols a la construcció de grans edificis com palaus, la catedral, esglésies parroquials, convents i hospitals, el projecte arribava fins als menors aspectes de la ciutat. El que es pretenia era castellanitzar Granada, netejar, ordenar i sanejar la ciutat. S'intentava acabar amb l'aspecte laberíntic que molts viatgers descrivien en les seves memòries després de visitar la ciutat a finals del segle XV o inicis del XVI.

Es va intentar per tots els medis establir eixos urbans. Es va ordenar als propietaris que fessin recular o alinear les cases, donant major espai al carrer, fer que desapareguessin els coberts que permetien passar d'un costat a l'altre del carrer, també que desapareguessin les anomenades finestres coronelles²⁵. Es va imposar el model de casa cristiana amb dimensions molt més amples que la casa musulmana.²⁶

²⁵ Finestra o balcó sortint tancat per gelosies, de tal manera que es pugui veure l'exterior des de dins sense ser vist.

²⁶ Per parlar sobre les diferències entre una i altra; la casa musulmana està organitzada cap a l'interior amb portes i finestres més aviat escasses i discretes, mentre que la casa cristiana mostra amb claredat els seus accessos i s'aboca a l'exterior. La relació espai públic - espai privat és la contrària en un i altre cas.



Durant els anys 1494 i 1495, el doctor en medicina, geògraf i astrònom alemany Jerónimo Münzer, que llatinitzava el seu nom com Hieronymus Monetarius, va realitzar un llarg viatge per Espanya, França i Alemanya. Durant l'octubre de 1494, va travessar d'est a oest el regne de Granada. El seu relat ens deixa una gran descripció de la realitat granadina de finals del segle XV²⁷. Segons ens explica Münzer, el regne de Granada estava desigualment habitat, subratllant que la capital era la més poblada i que a diferència d'aquesta, les altres ciutats del regne estaven habitades exclusivament per cristians. Els mudèjars sobreviuen en el món rural²⁸.

7.1- Canvis en les cases.

En els documents de l'Edat Mitjana com en els de l'Edat Moderna, fou freqüent l'ús tant del singular (casa) com en plural (cases) per a designar un edifici habitat per algú.

Aquesta distinció també la trobem en els documents referents a les vivendes de Granada, tant de cristians com de moriscos. La distinció entre el singular o el plural també es du a terme en els documents de l'Alhambra durant el període dels Reis Catòlics. A l'Alhambra, "casa" fa referència a unes mides físiques majors davant les cases, del que deriva que entre els seus propietaris trobem clares diferències socials sent més freqüent que la denominació de "cases" sigui associada a persones amb major posició social.

Tot i això, no sempre trobem a l'Alhambra, que el terme "casa" determini un espai petit, a vegades trobem que vivendes amb la mateixa superfície es denominen indistintivament d'una o de l'altre manera.

Troblem per exemple, que es defineix com a casa, la de l'artiller Diego Molina, o la d'Antonio de Vega des de 1496.

Pel contrari, amb el plural "cases", apareixen molts càrrecs de la cort, especialment de la reina Isabel. És el cas de les cases donades en mercè a diferents persones com ara al capità Álvaro de Luna l'any 1496 o a María de Medina, criada de la Reina l'any 1500.

Per tant, més que pel determinant de rang social i d'espai, tot i que de vegades si que es fa aquesta distinció, pot ser que es refereixi en plural a aquelles cases que tenen tota l'estructura original completa.

En aquest moment, tenir una casa volia dir seguretat, no només física sinó també jurídica, el que es va conèixer com "la pau de la casa", bàsicament perquè era una protecció jurídica. A més, tenir una casa en propietat, donava la confiança de pertànyer a un grup. D'aquí que les cases principals que s'identificaven amb un llinatge fossin sempre donades al primogènit o per qui fos el cap del llinatge. També quan es cometia un delictes greu, es condemnava al propietari a abandonar aquella casa i en ocasions es derrocava, com van manar fer per exemple els Reis Catòlics amb els que a Sevilla, es van aixecar en contra seu durant la guerra de successió mantinguda amb Enric IV. La destrucció física de les cases principals del que es considerava un traïdor es va mantenir a l'Alhambra, com és el cas d'Abén

²⁷ MÜNZER, Jerónimo. "Viaje por España y Portugal", Reino de Granada, ed. de Fermín Camacho Evangelista, Granada. 1987.

²⁸ "los moros, gente que se alimenta con poco y no bebe más que agua, pero muy diligente en el cultivo de la tierra. Cada moro da al año más tributos a su señor que tres cristianos juntos, y son verídicos, justos y fieles. [...] Guardan la ley de Mahoma con suma escrupulosidad al par que con fervorosa devoción". VILAR SÁNCHEZ, Juan Antonio. "1492-1502, Una década fraudulenta". Granada. 2004. Pag. 299.



Humeya, que va ser expulsat de casa seva, aquesta va ser derrocada i el solar va ser sembrat de sal per a purificar-lo, pel delictes de liderar la rebel·lió dels moriscos entre 1568 i 1571.

7.2-. Cases dins l'Alhambra rere la conquesta.

Més enllà dels palaus reials, l'espai d'ocupació dedicat a l'habitació a l'Alhambra no era massa extens i en realitat es limitava a unes zones molt concretes. Sovint els documents ens mostren l'Alhambra de manera esquemàtica, detallant les seves edificacions i torres més singulars, però sense entrar en altres detalls d'altre tipus d'immoble.

L'ambaixador venecià Andrea Navagero, relatà dins la seva obra " Viaje por España del magnífico micer Andres Navagero embajador de Venecia al emperador Carlos V", una Alhambra diferent, en la que "hay dentro de sus muros gran número de casas"²⁹. També en l'obra de Pedro de Medina dins el "Libro de las grandezas y cosas memorables de España", publicat l'any 1549, la sensació es que el recinte de l'Alhambra estava densament construït, ell mateix escriu "esta casa es tan aventajada en grandeza y labor que antes se puede llamar ciudad excelente que casa porque caben dentro de los muros mas de quarenta mil hombres..."³⁰(imatge 5).

D'altre banda ens podem fixar d'igual manera en la il·lustració de Joris Hoefnagel titulada "Granata" i fet cap a l'any 1565, on ens mostra una vista de Granada des de la vall de Genil. En la imatge veiem un número important d'edificacions i cases especialment en l'entorn de l'església de Santa María de l'Alhambra, també a tot el carrer Reial Alt i a la zona pròxima a la porta dels Set Sòls. (imatge 6). Aquesta imatge de les cases al voltant de la porta dels Set Sòls es veu encara amb major claredat en el gravat titulat *Amoenissimus castris Granatensis, vulgo Alhambre dicti, ab Oriente prospectus*, i més detalladament en el detall de la porta dibuixat per Joris Hoefnagel. (imatge 7)

El dibuix d'Ambrosio de Vico (imatge 8) ens ajuda a comprendre el viari de la ciutat on veiem que manté les dues arteries principals de l'Alhambra; el carrer Reial Alt i el carrer Reial Baix, aquest últim desaparegut amb la construcció del palau de Carles V, però que l'autor decideix mantenir representant fictíciament el palau de Carles V separat del Palau de Comares. Aquesta imatge ens ajuda a veure la clara evolució que va patir aquesta zona de l'Alhambra després de la construcció del Palau de Carles V i els canvis i conseqüències que va comportar.

La conquesta també va suposar canvis en aquest sentit. Cases que van desaparèixer per a fer noves construccions, com és el cas del gran aljub³¹ que es va manar construir. La urbanització d'època islàmica es va desfer totalment per a construir aquest aljub i les vivendes noves es farien a partir de materials

²⁹ Navagiero, Andrea. *Viaje por España del magnífico Micer Andrés Navajero embajador de Venecia al emperador Carlos V*. 1524 a DÍEZ JORGE, M^aElena i NAVARRO PALAZÓN, Julio. (eds.) "La casa medieval en la península ibérica". Madrid. 2015. Pàg. 412.

³⁰ De Medina, Pedro. "Libro de grandezas y cosas memorables de España". 1549 a DÍEZ JORGE, M^aElena i NAVARRO PALAZÓN, Julio. (eds.) "La casa medieval en la península ibérica". Madrid. 2015. Pàg. 412.

³¹ Una gran quantitat de diners es van dedicar a l'abastament d'aigua. No és que no existís, sinó que se'n volia assegurar l'aprovisionament. "Asegurar el abastecimiento del agua a la ciudadela de la alhambrea se manifiesta como preocupación principal. El fragilísimo sistema de la infraestructura hidráulica nazarí no permitía una resistencia eficaz en caso de asedio directo a la Alhambra, sobre todo si acogía la nueva población que Hernando de Zafra proponía, de manera que la disponibilidad de una importante reserva de agua sería ineludible". GARCÍA GRANADOS, Juan Antonio. i TRILLO SAN JOSÉ, Carmen. "Obras de los Reyes Católicos (1492-1495)". Cuadernos de la Alhambra, Vol.26. 1990. Pàg. 150.



reaprofitats. Aquestes cases es van mantenir fins la construcció del palau de Carles V, quan van ser derruïdes.

El palau de Carles V no estava construït en època dels Reis Catòlics, i sabem que en el seu lloc i voltants, hi havia varies vivendes. En l'entrada als antics palaus nassarites, que aleshores era pel Palau dels Lleons, hi havia una sèrie de cases que van ser derruïdes a partir de 1531 per a començar la construcció del nou palau, derruïnt-se a més les que hi poguéss haver al seu voltant ja que es necessitava espai per a crear les places externes que s'obririen a les façanes oest i sud.

Des de que es va pensar en la construcció del palau de Carles V i es va assenyalar el seu emplaçament, es van anar derruïnt edificis, com ara la casa dels capellans de Santa Maria de l'Alhambra als habitants de la qual se'ls hi va entregar una indemnització per al desallotjament de les seves vivendes, no tant pel valor de les cases, donat que algunes eren propietat de la Corona, sinó per les reformes fetes en elles.

Pel primer projecte repoblador de 1500, a més de construir-se vivendes noves se'n van reutilitzar d'altres del període nassarita. Les cases d'època musulmana eren petites i per aquesta raó en derruïen varies per a fer-ne una de cristiana, ja que requerien un espai major. "Las casas son pequeñas: por lo que el rey y la reina hicieron derribar varias de esas pequeñas calles, y las hicieron hacer muy anchas y grandes, y obligaron a los habitantes a hacer casas grandes, a la manera de las casas de España"³². Això també va passar en altres ciutats com ara Murcia o Màlaga.

Tot això serà un procés imparabile de transformació de la zona pública en el que els models medievals i andalusos, van ser substituïts per altres més propis de l'Edat Moderna. També molts edificis i espais nassarites van ser reutilitzats per a fer-hi noves vivendes, com ara el bany de la mesquita que va passar a ser casa d'un home anomenat Juan Osorio.

7.3-. Les places públiques.

L'esforç per crear verdaderes places públiques va ser essencial en la "cristianització" de Granada. En la ciutat musulmana la plaça era escassa i de modestes dimensions: les més dignes de menció, on es celebraven mercats, solien establir-se a la perifèria, a prop de les portes de la muralla. La plaça de la mesquita major, en ple centre, era només un conglomerat de varies botigues. De manera que els cristians van buscar des del principi els medis d'utilitzar les escasses possibilitats que oferia un espai urbà tan atapeït. L'atenció es va centrar especialment en quatre llocs: la Plaça Llarga, el Camp del Príncep³³, la Plaça Nova³⁴ i la Plaça Bibarrambla³⁵. Les dues primeres estaven situades en barris perifèrics i les altres dues en el cor de l'aglomeració.

Granada però, no va ser la única ciutat en la que es van formar noves places. També a Barcelona es van manar derruir cases per a donar origen a places en les que es celebrarien diferents esdeveniments com

³² DÍEZ JORGE, M^aElena i NAVARRO PALAZÓN, Julio. (eds.) "La casa medieval en la península ibérica". Madrid. 2015. Pag 428.

³³ A l'est de la ciutat, existia un espai anomenat camp d'Abulnasr, compost de jardins i palaus que els nassarites habitaven a l'estiu. L'any 1497, es va ordenar que en aquest camp s'hi aplanés un nou camp per alegria de les benaventurades bodes del príncep. Es tractava del matrimoni del príncep hereu Juan, amb Margarita d'Àustria, però sis mesos més tard, el fill dels Reis Catòlics va morir. Tot i això, la plaça va conservar el seu nom.

³⁴ La plaça Nova o Plaça del Hatabin va ser objecte de treballs i remodelacions des de 1499, dificultats per la presència del riu Darro, que la travessa. Temps després, es va cobrir el caudal del riu en un punt.

³⁵ La plaça va ser ampliada progressivament entre 1513 i 1579 fins a arribar a una superfície de 2.700 metres quadrats. Aquell gran rectangle es va convertir en el marc principal dels intercanvis, les festes i la sociabilitat local.



ara gestes o tornejos. La ciutat de Burgos també va ser escenari d'aquests canvis urbanístics; A mitjans del segle XV, es va manar derruir diferents cases per a traçar una plaça davant la Catedral. L'interès per potenciar els espais lliures venia donat també pel desig de destacar la silueta dels edificis més representatius de la ciutat.

La plaça central es va convertir en l'element fonamental i eix del traçat urbà. Eiximenis proposava l'existència d'una gran plaça central, al centre de la ciutat, concebuda per a la celebració d'espectacles i festes. Aquesta plaça havia d'estar situada en el creuament dels dos carrers principals que travessaven la ciutat, i aquí es situaria el Palau Episcopal i en un lloc pròxim, la Catedral. La plaça era concebuda com a centre neuràlgic de la ciutat, era projectada amb grades per a permetre a la gent asseure's i poder observar els esdeveniments que s'hi celebressin.

Durant el procés de transformació de l'urbanisme però, hi va haver diverses complicacions; transformar un urbanisme adaptat a un relleu de turons amb esquemes vàlids per a espais plans era complicat. A més el projecte es veia dificultat per la continuïtat d'una població musulmana després de l'any 1500, molt arrelada al seu habitat i forma de vida. A això hi hem d'afegir les resistències presentades pels veïns amenaçats de desplaçaments forçosos, les lentituds de l'administració, l'elevat cost de les indemnitzacions i de les noves construccions.

A mitjans del segle XVI i encara més després de l'expulsió dels moriscos granadins, les modificacions eren molt importants, però, els carrers laberíntics encara no havien desaparegut i moltes cases van arribar a tenir un pla ben complex degut al creixement "salvatge" que havien tingut. Encara no s'havia aconseguit crear cap Plaça Major i les diverses festes i esdeveniments com ara processons o jocs es feien al Camp del Príncep o a les altres places abans mencionades. Gràcies a això, es creava un gran nivell de confusió entre els habitants i els diferents viatgers que hi anaven. Per exemple; a diferents documents apareix descrita la Plaça Bibarrambla però apareix acompanyada d'un dibuix on s'hi mostra un riu que la travessa per tant, hauria de ser la Plaça Nova.

7.4-. Els cementiris

La religió musulmana, igual que havia fet la cristiana abans, va optar per la inhumació dels cadàvers dels seus fidels en uns terrenys especialment dedicats a tal finalitat. Era habitual a l'Al-Àndalus, que aquests espais, es trobessin fora del recinte emmurallat de la ciutat, en les proximitats dels camins d'accés. Aquesta ubicació extramurs seguia la tradició romana i difereix en la pràctica cristiana. Aquests últims, durant l'època medieval, tenien com a norma situar els cementiris al costat de les esglésies, és a dir, dins els recinte emmurallats.

Hem de pensar que, des del punt de vista de l'urbanisme, l'espai que ocupaven era molt ampli, sempre en augment, a més de constituir un obstacle per al creixement de les ciutats en una determinada direcció. En ocasions, en el cas de les ciutats islàmiques, al créixer aquestes, els cementiris quedaven integrats dins elles, quedant intramurs. El contrast que durant l'Edat Mitjana hi havia entre les populoses ciutats islàmiques i les escassament poblades cristianes, era enorme.

Una d'aquestes ciutats amb una densa població era Granada. El número de cementiris d'una ciutat i la seva extensió, eren reflex de la importància i les dimensions de la ciutat a la que corresponien, era el record històric dels qui la van habitar.



Rere la conquesta cristiana, els cementiris musulmans de la Península van perdre la seva funcionalitat i van anar desapareixent; es van convertir en pedrera per a construir els edificis que en aquell moment necessitaven els nous conquistadors, fonamentalment esglésies. Aquesta era una de les formes de mostrar poder. Per exemple, es va utilitzar tota la pedra i maó de l'ossera situada a la porta d'Elvira³⁶, per a la obra del monestir de Sant Jerònim. Aquest cementiri també era conegut amb el nom de Sa'd ibn Malik i va ser descrit pel viatger alemany Jerónimo Münzer l'any 1494 que el descriu de la següent manera: "fuimos al cementerio moro, que está en aquellas inmediaciones, y el cual es tan grande y tan bien dispuesto que causa maravilla. Su parte más antigua está plantada de olivos, y la más moderna sin ningún árbol. Las sepulturas de los ricos son cuadradas y a modo de jardines, cerradas con muro de piedra. La superficie de este cementerio es, sin duda alguna, doble que la de Nuremburg, y nada he de decir de los otros, como el de la parte baja de la Alhambra, que es mayor que la ciudad de Nordlingen. Los moros, de igual suerte que para adorar a Dios se vuelven hacia el Oriente, entierran a sus muertos con la cabeza en la misma dirección"³⁷.

Més tard, es va ordenar clausurar els cementiris musulmans de la ciutat i cedir-los a terres de pasturatge. D'aquesta manera, les làpides es van convertir en una abundant i econòmica pedrera per a construir les esglésies del primer terç del segle XVI, entre les que trobem la de Sant Jerónimo, San Cristóbal i Santo Domingo.

El cementiri (o *rawdā*) de l'Alhambra, es trobava intramurs, a esquenes del Palau dels Lleons, en la zona on hi havia els jardins del Palau, i per aquests va prendre el nom de *rawdā* el cementiri, donat que *rawdā* significa jardí. Era aquí on la família reial enterrava als seus familiars difunts. Tot i això es va trobar buida donat que Boabdil, en haver de deixar la ciutat de Granada, va emportar-se amb ell les restes dels seus antecessors, donat que no volia que descansessin en terra cristiana.

Va ser per a la construcció del Palau de Carles V, que un dels murs del cementiri va desaparèixer (*imatge 9*).

³⁶ Aquí, al costat de la Porta d'Elvira es trobava el cementiri, aquest era el més important i extens dels cementiris i es trobava a extramurs.

³⁷ MÜNZER, Jerónimo. "Viaje por España y Portugal", Reino de Granada, ed. de Fermín Camacho Evangelista, Granada. 1987. Pàg. 90.



8- Art dins l'Alhambra. Acceptació i rebuig de les formes musulmanes.

Tradicionalment, la lectura que s'ha realitzat de l'evolució de l'Alhambra rere la conquesta es basa en la imatge d'un trofeu que recorda constantment la victòria de la Cristiandat sobre l'Islam.

A l'Alhambra trobem la creació de noves formes junt al manteniment d'altres. El manteniment i la seva recreació són formes d'integrar, són manifestacions de l'acceptació, vàlides i utilitat d'expressions artístiques que són apreciades. Així doncs, la transformació i adequació de gran número d'edificis es realitza també sota l'actitud de la integració a través d'una estètica comú.

L'associació del conjunt amb el poder, i en aquest cas, amb un nou poder, no ha de ser analitzada únicament de manera negativa. Inicialment, la ocupació dels palaus per part dels Reis Catòlics, va voler ser el menys dura possible, principalment davant la imatge de la població, aspecte que van voler cuidar com es mostra en les Capitulacions. Per altra banda, no es derrueix l'edifici, fet que hauria aixecat sospites entre la població, ja que no es comprèn una estabilitat i manteniment de la situació política anterior, si es derrueix allò que la representa simbòlicament.

Rere la conquesta es conserva el conjunt palatí com un símbol de respecte, com un element més que consolidés la idea de que la situació quedaria el més semblant possible a l'anterior. Si bé tot això va canviar davant l'incompliment posterior de les Capitulacions i la conversió forçosa.

L'Alhambra suposa una presència constant de l'alteritat que manifesta la seva intenció d'integració política al reutilitzar-se el conjunt i introduir-hi nous elements que parteixen de la conservació del llegat islàmic. Per tant, la integració és una altra de les actituds que ens mostra el conjunt, sense negar el seu simbolisme com a trofeu que ens reflexa el mateix fet d'ensenyar-la i mostrar-la als visitants, reconeixent obertament la seva acceptació.

Que la obrissin als visitants, ens indica que s'exhibia el conjunt a determinades persones, fet que implica un desig de veure'l per part dels que hi anaven, com de mostrar-lo i explicar-lo al visitant. El fet d'ensenyar els palaus comporta un sentiment d'orgull per la possessió del conjunt, tant per la seva bellesa com per ser símbol de triomf i victòria.

El caràcter de creuada que va tenir la guerra de Granada i la seva conquesta pels Reis Catòlics, va convertir la ocupació en símbol de la victòria cristiana sobre l'Islam. A més, una de les actituds més habituals davant la conquesta dels territoris islàmics per part dels cristians, serà la d'utilitzar les construccions musulmanes. A part del seu significat simbòlic, aquest fet constitueix una via d'aprenentatge així com una actitud de respecte cap a les formes del vençut. L'interès que despertaven els edificis islàmics de l'Al-Àndalus, no fan més que reflectir l'acceptació i admiració que tenien cap a aquests. L'acceptació passa pel reconeixement de la reutilització del llegat islàmic. És habitual torbar-nos amb la descripció de la consagració de les mesquites en esglésies acceptant que són reutilitzades però sota una nova advocació.

La primigènia reutilització de les mesquites i la seva conversió en esglésies és quelcom que està molt present fins a finals del segle XV. Del mateix mode ocorre amb els palaus i alcàssers. En les cròniques generalment es narra la conquesta d'una ciutat indicant la presa de l'alcàsser o una fortalesa. A més de la possessió d'una mesquita, l'ocupació de l'alcàsser o els palaus és l'element simbòlic que indica un nou poder. En l'ànim d'indicar aquestes reutilitzacions i ocupacions d'edificis simbòlics del poder religiós i polític, s'entén la forma més clara de transmetre el canvi cap a un nou poder.

Tot i aquesta intenció d'ocupar el conjunt, l'Alhambra va ser des del primer moment motiu d'admiració dels reis i la seva cort. Es comprèn doncs, l'empeny de Fernando i Isabel per residir en aquest privilegiat



recinte, dins les limitacions que per a una cort itinerant suposava i malgrat les seves estances a l'Alhambra fossin intermitents.

Ignorem fins quin punt els cristians podien conèixer el complex entramat del conjunt palatí islàmic tant des de la perspectiva artística, com funcional, com simbòlica. El coneixement i familiaritat amb alguns aspectes formals provenien sens dubte de la seva acceptació i ús habitual per part de diversos àmbits cristians. Des dels aljubs, el treball de guixeries fins als patis amb estances circumdants independents, eren algunes solucions plenament integrades en la tradició cristiana en el moment de la conquesta de Granada. Del mateix mode, la reutilització d'edificis islàmics al llarg de la conquesta havia permès un coneixement cada cop major de les formes islàmiques. Per tant, el conjunt artístic de l'Alhambra no suposava un espai aliè a la monarquia.

L'òptima valoració dels treballs tècnics i resultats estètics, associats a les manifestacions artístiques dels musulmans, lògicament no anava unida al significat polític i funcional donats als edificis regis islàmics, caracteritzats habitualment per la recerca d'un plaer més corporal i material que espiritual. La percepció global que tenen funcionalment pels cristians alguns conjunts arquitectònics com l'Alhambra passa per ser un centre de plaer. Les funcions del palau islàmic són identificades més que amb activitats polítiques amb voluptuosos objectius de tal manera que al explicar la finalitat de les estances destaquen d'elles les festes i balls.

El despotisme i la inestabilitat, trets amb els que habitualment era caracteritzat el poder islàmic en les fonts cristianes medievals, troba un aliat en la interpretació dels edificis regis. Aquesta disjuntiva entre l'admiració visual per un edifici islàmic i la seva cristiana i moralista interpretació, la trobem en els banys de luxe. Les seves formes estètiques són apreciades i lloades però no els usos que se li atribueixen. Conforme avança el segle XVI, seran vistos a ulls d'alguns sectors cristians com a centres d'intrigues allunyant-se de l'acceptació que tenien en els contextos medievals.

Per tant, reconeixement i acceptació es relacionen amb les formes de rebuig i violència. Són actituds pròpies en el context multicultural. Aquest reconeixement cristià de les peculiaritats islàmiques i les aportacions creatives d'una altra cultura a les seves manifestacions artístiques, contribueix a crear la sensació d'una relació positiva, valorant als individus de l'alteritat com a subjectes creadors. Malgrat tot, els estereotips negatius centrats principalment en el règim polític islàmic del ja conquistat i que es generen a través de l'explicació d'algunes de les seves manifestacions artístiques, reflecteixen i introdueixen la concepció d'un sistema polític anterior erroni, corrupte i viciós, que devia ser suplantat amb l'adequat sistema polític cristià.

L'associació de certes manifestacions artístiques amb la tradició islàmica, ens indica que es tenia present la identificació d'aquestes amb els musulmans i per tant, el seu us ens parla d'expressions estètiques dels "infidels" seleccionades i desitjades conscientment. Aquesta utilització conscient, s'adapta a les noves necessitats, oferint-nos bells exemples interculturals i en altres casos, expressant modes i manifestacions que s'introdueixen en la cultura cristiana com propis d'ella. Així per exemple, trobem que la organització d'estances independents entorn a un pati i l'ús habitual del qual el trobem en l'arquitectura islàmica, devia estar tan arrelada en el patrimoni artístic de la Península, que aquesta disposició s'identifica a l'Alhambra com a la "manera espanyola".

L'adopció d'aspectes formals que s'havien empleat amb èxit en la tradició hispanomusulmana, no es produeix únicament a l'Alhambra, sinó també en altres espais com les esglésies en les que l'ús de mocàrabs o llaços s'associaven ràpidament amb el morisc. Aquesta selecció suposa la seva acceptació i respecte.



9-. Els Reis Catòlics a l'Alhambra.

En l'època nassarita, l'Alhambra va ser una ciutat palatina, concebuda, planificada i construïda de forma evolutiva sota les lleis urbanístiques de les ciutats islàmiques i hispanomusulmanes. La distribució interna del recinte ens presenta tres nuclis ben diferenciats: la Alcassaba, residencial i estratègica; la medina, de caràcter industrial i artesanal, burocràtic i residencial; i la zona palatina, seu dels monarques nassarites. Rere la conquesta, aquesta diferenciació d'espais continuà d'igual manera, però tot i això, els canvis en el recinte van ser evidents. Malgrat els canvis que hi van haver a l'interior de l'Alhambra, rere la conquesta el conjunt va experimentar un altre tipus de canvi, un canvi que afectava a tot el conjunt. L'Alhambra va viure un canvi funcional al passar de ser una residència regia habitual a esporàdica.

L'aniquilació total del monument era una de les possibilitats que es presentava rere la conquesta, opció que podia ser presa per diverses circumstàncies. En primer lloc, davant un estat totalment ruïnós de l'edifici amb riscos que provoquessin la inhabilitat d'aquest. En segon lloc, per la decisió de voler destruir tot allò anterior amb la finalitat de mostrar davant la població que es troben davant una nova etapa o forma social. Aquesta aniquilació s'entendria dins un marc d'imperatius ideològics sectaris i violents dels que serien un exemple els processos duts a terme a les mesquites majors i la seva destrucció per elevar les catedrals.³⁸

Abans de ser presa la ciutat, la intenció de la monarquia ja era la de mantenir i habilitar l'edifici tal com reflecteixen els documents firmats a les Capitulacions. Es va negociar un temps que permetés realitzar els mínims condicionaments del monument. Això ja volia dir que l'estat en què es trobava l'Alhambra no era bo. Un cop presa l'Alhambra, els desitjos de mantenir la construcció s'amplien amb els de rehabilitar-la per a una funció similar a la que ja havia tingut.

La destrucció de l'edifici no tenia sentit quan aquest era vàlid tant funcional com estèticament. La idea en els primers moments era el manteniment del conjunt que lluny d'exhibir-se únicament com una victòria davant els vençuts, es presenta com un nou poder assimilador políticament al respectar les formes anteriors. L'opció va ser doncs, dur a terme transformacions i intervencions conservant l'entorn.

Les obres que es van dur a terme per part dels Reis Catòlics, van ser inicialment de restauració i adaptació dels palaus amb l'objectiu d'utilitzar-los com a residència oficial a Granada.

El fet d'iniciar de manera ràpida les obres de les residències, ja que es van iniciar el mateix any de l'entrada a la ciutat, va tenir a veure amb el sentiment de decepció que van sentir els monarques unida a una forta admiració pel que rebien. Una decepció a causa de veure l'estat d'inhabilitat en que es trobaven els palaus reials nassarites rere la conquesta i la impossibilitat de viure-hi.

En els últims anys abans de la conquesta, l'emirat granadí es va trobar enmig d'una llarga sèrie de conflictes dinàstics en els quals diversos emirs lluitaven pel seu dret al tro. En aquestes lluites que succeïen de manera paral·lela al conflicte amb els Reis Catòlics, l'Alhambra va ser ocupada diverses vegades per aquests emirs que amb gran seguretat destruïen tot tipus de vestigi del seu antecessor. Així doncs, els palaus eren els que rebien i patien els danys, sumat a la poca inversió econòmica que es destinava a la restauració d'aquests ja que anava destinada a la lluita.

³⁸ DIEZ JORGE, M^a Elena. "El palacio islámico de la Alhambra: Propuestas para una lectura multicultural". Instituto de la Paz y los Conflictos de la Universidad de Granada. Col·lecció Eirene n^o8. Granada. 1998. Pàg. 113.



De fet, l'any 1491, davant la inevitable entrega dels palaus als monarques cristians, és possible que l'últim emir, Boabdil, retirés el més valuós i inclús, evitant haver d'entregar en bon estat el que per ell era la seva més preuada joia a l'enemic, decidís danyar-la conscientment³⁹. Posteriorment, després de poc temps instal·lats a les fortaleses i muralles de la ciutat, va sorgir la necessitat d'assegurar els llocs defensius. Havien de ser més efectives i més confortables.

L'Alhambra va viure una llarga època d'obres i readaptacions que podem resumir en tres períodes:

1. Des del 12 de gener de 1492, fins 1499; època d'indecisió constructiva on preevaleix la restauració de lo existent sobre la readaptació de l'espai a les noves formes de vida cristianes. Coincideix amb el període mudèjar granadí i amb un llarg període d'absència dels monarques de Granada.
2. Període de continua presència dels monarques a Granada. Decisió de transformació i adaptació dels palaus. Sense escrúpols.
3. S'inicia amb la partida dels reis el 1501, es prolonga al llarg del regnat de Felip I i Joana. Primers anys de govern de Carles V. Anarquia organitzativa, unida a un abandonament de les obres.

A partir de la seva apropiació cristiana, el complex arquitectònic de l'Alhambra va ser indeleblement marcat, des d'un punt de vista tan formal com simbòlic, per la coexistència de l'expressió més refinada de l'art nassarita i les formes típicament cristianes introduïdes en el seu sí amb la finalitat d'adaptar-la a l'estil de vida i aspiracions imperials castellanques.

Les obres però, es van veure interrompudes durant diversos moments de la història, per exemple, durant el període de transformació de la ciutat van sorgir alguns problemes, com ara les revoltes que es van viure a finals de segle. El desembre de 1499, els habitants de l'Albaicín es van revoltar, i no només ho van fer els habitants de Granada sinó que aquest desig de recuperar els drets es va estendre a altres zones com a Almeria o l'Alpujarra. Aquestes revoltes van ser ràpidament frenades i van tenir com a conseqüència la conversió en massa al cristianisme d'un gran nombre de musulmans.

A canvi de convertir-se i la imposició del règim fiscal castellà, que va substituir al musulmà, els nous cristians es van veure lliures de càstigs, podent conservar els banys públics, les seves vestimentes tradicionals i l'ús de la llengua àrab.

A la capital de Granada, la situació es va veure normalitzada i ja no hi havia motiu per a mantenir la dualitat administrativa fins aleshores vigent. El propi règim municipal granadí es va completar durant l'any 1500 fins que s'assemblà al d'altres grans ciutats del territori. Les autoritats cristianes intensificarien ara el procés de transformació de la ciutat. Aquest procés anava molt més enllà de modificar la situació religiosa, per important que aquesta fos. Es tractava de posar en marxa un projecte de castellanització de la vida dels granadins, intentant, inclús, canviar la pròpia fisonomia urbana.

La ciutat, tot i que atraïent i admirada per les seves bel·leses, semblava estranya i inquietant a tots els que arribaven del nord, i per això, no s'estalviarien esforços per a transformar-la fins als menors detalls. Es buscava l'extirpació de l'Islam de l'ambient granadí, però aquesta era una empresa que requeria temps. Per aquesta raó, tot i que l'any 1501 es va planejar un complex i ambiciós programa, tot es va

³⁹ "Son muchos también los que en la fortaleza y sitios reales reconstruyen lo que estaba en ruinas. Pues el rey de Granada, después que se dio cuenta de que no podía resistir al cristianísimo rey de España, permitió que se derribasen muchos edificios". MÜNZER, Jerónimo. "Viaje por España y Portugal, Reino de Granada", ed. de Fermín Camacho Evangelista, Granada, 1987. Pàg. 41



construir de manera lenta fins l'adveniment de Carles V, i continuada amb menor mesura durant el regnat de Felip II.

9.1. Representacions de poder dins l'Alhambra.

Els Reis Catòlics, van introduir els seus símbols i gustos en algunes de les obres reutilitzades de l'Alhambra. Aquesta apropiació de l'espai amb nous símbols significa un procés estètic de major transcendència política ja que es dirigeix a diferents fraccions socials com els nobles, principalment en moments de debilitat de les monarquies davant l'aristocràcia i les lluites de successions dinàstiques. D'aquí que la introducció de nous símbols de poder fos quelcom habitual cada cop que un monarca pujava al tro.

Les transformacions i eleccions estètiques a l'Alhambra són preses per i per a la monarquia. És a dir, les formes escollides i refutades així com les seves interrelacions amb l'antiga estructura, són seleccions escollides per part dels monarques i en les que influiran en gran manera els consells de personatges com Hernando de Zafra⁴⁰ o el Comte de Tendilla.

La figura del Comte de Tendilla, va anar molt més enllà de les funcions militars que en ell va dipositar el Rei Fernando. El Comte de Tendilla va ser un important promotor d'obres de mecenatge reial.⁴¹ El Comte de Tendilla, de nom Iñigo López de Mendoza, va convertir-se en inspirador, promotor i gestor d'una gran sèrie d'encàrrecs personals, familiars i polítics. La seva família de fet, ja venia d'un àmbit artístic, prenent part en la història de la cultura artística peninsular. López de Mendoza per exemple, va prendre part en la realització d'obres tan significatives com el propi sepulcre dels Reis Catòlics de la Capella Reial de Granada, la Capella Reial en sí mateixa o la Catedral de Granada. Dins l'Alhambra, era el l'encarregat de la seva gestió, conservació i adequació. Veiem doncs, la confiança i les funcions que van dipositar en ell els Reis Catòlics, funcions que pocs altres podien realitzar de la mateixa manera: "[...] En la visión de unidad futura pretendida, seguramente, Granada tenía un papel destacado. Último baluarte del Islam, había que conferirle un aire distinto, cristiano, aunque se fuera respetuoso con ciertos edificios nazaríes, como la Alhambra. El número de referencias a obras en o para la ciudad –en las que, podemos afirmar, el conde de Tendilla tendría un papel destacado- es muy grande".⁴²

L'ocupació estètica del conjunt de l'Alhambra, va mantenir una percepció del conjunt principalment musulmana. Les transformacions realitzades no van introduir un llenguatge clarament diferenciador sinó que es va optar per certa harmonia amb l'entorn obtenint una unitat i homogeneïtat artística entesa des de la perspectiva d'un apropament i acceptació de les formes artístiques musulmanes adaptades a les noves necessitats. Externament, el conjunt mantenia la imatge heretada de l'època nassarita. Internament, la introducció dels símbols heràldics i d'alguns nous aspectes formals es feia en gran mesura emulant l'entorn.

La sacralització d'un espai arquitectònic passa per la introducció de nous símbols. En aquest sentit, el més representatiu de la Cristiandat davant l'Islam el constitueixen les imatges religioses. En l'àmbit

⁴⁰ Hernando de Zafra per exemple, va aconsellar als reis que es paressin les obres a l'hivern. En ell mateix, els reis deleguen el repartiment i distribució dels diners per a les obres de les diverses fortaleses.

⁴¹ "La familia Mendoza –y el conde de Tendilla es uno de sus más destacados representantes- se convierte en estos años en verdadero paladín de la introducción de las formas renacentistas en España. Su importancia política y la labor de mecenazgo artístico de muchos de sus miembros la sitúan en una posición de excepción dentro del panorama castellano". MARTÍN GARCÍA, Juan Manuel. " Para el rey nuestro señor. Fernando el Católico, el conde de Tendilla y la cultura de su tiempo". Universidad de Granada. Tiempos Modernos 34. 2017. Pàg. 177.

⁴² YARZA LUACES, Joaquin. "Los Reyes Católicos. Paisaje artístico de una monarquía". Ed. Nerea. San Sebastian. 1993. Pàg. 24.



religiós, el món islàmic opta per l'epigrafia. Tot i que es manté l'epigrafia àrab al·lusiva als versos de l'Alcorà i al sultà, les paraules no adquireixen gran importància en les modificacions cristianes a l'Alhambra.

En el cas de l'Alhambra, s'utilitzen algunes sostrades en el cas dels Reis Catòlics. Així, de la mateixa manera que en la tradició nassarita s'havien plasmat en l'arquitectura les victòries a través de l'epigrafia, els Reis Catòlics deixaran constància del seu triomf a través d'ella (*imatge 10*). La preferència per a la conversió d'un espai "infidel" es feia mitjançant les imatges.

Generalment, tant en la tradició islàmica com en la cristiana, l'apropiació d'un nou edifici es realitza amb la introducció dels símbols i atributs propis. La inserció dels escuts dels reis, nobles i ordres religioses és un procés habitual en qualsevol tipus d'arquitectura ja sigui reutilitzada o de nova construcció. Les portades i cobriments dels edificis s'omplen de símbols i atributs que normalment no se supleixen tot i que l'edifici sigui ocupat per altres individus o grups socials.

L'Alhambra no n'és cap excepció. Cada un dels reis cristians introdueix els seus emblemes sense implicar la destrucció d'aquells corresponents als que l'han precedit (*imatge 11, 12 i 13*).

Amb la conquesta cristiana de la ciutat, s'introdueixen els signes dels nous ocupants. Els símbols del jou i les fletxes es filtren en l'espai islàmic mantenint-se alhora els anteriors. Davant la ubicació nassarita dels seus símbols en les rajoles, els Reis Catòlics els van incloure preferentment a les sostrades.

La introducció dels nous símbols de la monarquia cristiana no irrompen de manera brusca sinó que en ocasions aconseguen passar desapercebuts.

Emulant la ubicació nassarita, els nous símbols s'introdueixen per exemple, en les guixeries de la Sala de los Reyes, (*imatge 14*) trobant en l'adopció d'elements de l'entorn la seva millor inclusió en l'espai musulmà. A les parets que antecedeixen la volta, s'insereixen els escuts del jou i les fletxes així com l'emblema "tanto monta" dins de grans rosetons amb puntes circulars i rectes.

Amb Carles V, els atributs monàrquics troben un nou desenvolupament en les rajoles. Tot un fris de rajoles morisques en els que es dibuixen les inicials del *plus ultra* apareixen inscrites a l'interior del bany per la banda superior. (*imatge 15, 16 i 17*).

9.2. Inscripcions d'època nassarita.

Com a obra del poder reial, l'Alhambra comporta una sèrie d'elements representatius i simbòlics, sempre connotats idealment per les il·lusions i utopies del poder islàmic i de la cultura islàmica en general. Com obra d'art arquitectònica, reproduïx i crea alhora, un ampli ventall d'espais i convencions constructives de profundes arrels històriques, plenes de concepcions utòpiques del món i de l'arquitectura, com la representació del cosmos o del paradís. La part visual i sensorial, és molt intensa en l'arquitectura islàmica. Els codis arquitectònics de l'Alhambra estan complerts pels codis lingüístics de l'epigrafia, els codis visuals i els sensitius.⁴³

Hem de saber que en l'art islàmic, les inscripcions reemplaçaven a les imatges figuratives usades en altres tradicions arquitectòniques; les inscripcions indiquen els propòsits d'un edifici i els tipus de significats que se li van atribuir en una època determinada.

⁴³ PUERTA VILCHEZ, José Miguel. "Los códigos de utopía de la Alhambra de Granada". Diputación Provincial de Granada. Granada. 1990. Pàg. 30.



Troben tres tipus d'inscripcions; informatives, que proporcionen la data de construcció per exemple. Les reiteratives, que van repetint el mateix com ara "Poderoso es nuestro señor Abu Abdallah" i "no hay más vencedor que Alláh". (*imatge 18*) I les iconogràfiques, extretes sobretot de l'Alcorà, i usades per a subratllar algun propòsit especial de l'edifici.

A l'Alhambra a més, trobem les inscripcions iconogràfiques que usen la poesia. Fet molt estrany, abans del segle XIV no hi havia gaires llocs on les utilitzaven i si ho feien eren a llocs molt llunyans com a Gazni a Afganistà.

A l'Alhambra, quasi totes les habitacions, sobretot les més importants, estan decorades amb poemes. Aquestes inscripcions complien totes una sèrie de característiques com per exemple, que els poemes estan a nivell dels ulls. La seva situació més freqüent és a sobre la decoració de les rajoles. Contaven amb que els visitants les veiessin i s'hi paressin.

El desconcert que el tema de la pintura i la representació figurativa en l'Islam ha provocat quasi sempre en la crítica occidental, es deu en el fons, a que la pràctica i l'estètica visual de l'Islam no va tenir la mateixa funció que la pintura en el cristianisme medieval, d'Orient i Occident, sobretot en la seva vessant religiosa. El culte en l'Islam prescindia del poder de les imatges religioses i de la pintura per a influir i moure a la pietat als creients.

La pintura àrab islàmica, es va desenvolupar fonamentalment, en l'àmbit civil, ja fos en la decoració mural dels palaus o els banys, en els manuscrits, ceràmica, etc.

9.3. Alhambra i religió.

L'arquitectura islàmica, tant àulica com religiosa, es va esforçar i va aconseguir crear un llenguatge propi capaç de conciliar amb claredat els missatges del poder polític i els del poder religiós i presentar-se als fidels com signe del triomf del seu constructor i de la fe.

Els propis edificis de l'Alhambra, amb la veu que li confereixen les inscripcions i poemes àrabs gravats als seus murs, exhibeixen la seva pròpia retòrica paradisiàca, auto definint-se i presentant-se de forma recurrent com vergers edènics. Paradís terrenal i paradís promès, segons les imatges coràniques d'ambdós utilitzades pels constructors i erudits nassarites. Paradís estètic, també, cada cop que la poesia descriu amb freqüència cada part del conjunt. L'Alhambra roman viu en l'imaginari àrab, com una multiforme successió d'espais destinats al gaudi sensorial i intel·lectual, com aquell verger d'eternitat ancestralment somiat, per sobre de qualsevol altre consideració relativa a la seva condició de residència cortesana, de govern i militar.

L'Alhambra i la religió van estretament lligades. Són molts els racons de l'Alhambra on podem observar diferents inscripcions als murs on es representen passatges de l'Alcorà, sempre fent referència a les estances on hi ha reproduïts aquests passatges.

Els constructors de l'Alhambra no es conformaven amb l'evidència, amb les sensacions visuals en general, aconseguides gràcies a l'estètica dels palaus-jardí, ni amb la minuciosa ornamentació mural, sinó que van apel·lar reiteradament per escrit als arquetips islàmics del bon lloc i allò paradisiàc.

Per altra banda, totes aquestes inscripcions van acompanyades per diversos poemes escrits per diferents poetes de l'època que sovint, fan referència a la bellesa de les estances on són escrites o es dirigeixen a Déu en forma d'agraïment.

Són molts els edificis dins l'Alhambra que mostren aquesta relació tan estreta amb la religió musulmana. Edificis com la Torre de Comares on hi veiem un sostre completament ric en ornamentació



i simbologia, una de les obres més ambicioses del regnat de Yüsuf I dins l'Alhambra, i destinada a ser l'emblema arquitectònic del seu regnat. La construcció del sostre està inspirada en la imatge dels set cels explicada a l'inici de la sura del Domini diví dins l'Alcorà. Aquest passatge apareix cal·ligrafiat íntegrament a la fusta del sostre. (*imatge 19*)

Això ens porta a contemplar una interessant imatge poètica dels edificis de l'Alhambra. Els poetes que van decorar els murs de l'Alhambra com ara Ibn al-Jatib, descriuen l'Alhambra com una conjunció d'espai de govern, verger irrigat i entorn astral: "La Alhambra es cabeza de la capital del reino, sede del islam, refugio del poder [...] y armario del dinero y el tesoro; después de haber sido terreno desértico y ruina yerma, es hoy una novia dulcificada por la lluvia que adorna a la colina y corteja a las estrellas"⁴⁴.

En la reconstrucció de l'Alhambra rere la conquesta, una de les primeres actituds que es van prendre va ser la sacralització de l'espai. La consagració de determinades architectures hispanomusulmanes a la religió cristiana era un procés habitual al llarg de la conquesta. La consagració espacial s'acompanyava d'una sacralització estètica.

Entre les primeres actuacions, trobem la col·locació d'una imatge religiosa a l'accés de la Porta de la Justícia (*imatge 20*). Aquesta solució s'aprecia a les ciutats cristianes en les que era habitual elevat petits altars amb imatges a les portes de les muralles. Fins la introducció de la Puerta de las Granadas per Carles V, la Puerta de la Justicia constituïa un dels primers símbols visuals del conjunt així com una de les seves entrades principals. La ubicació d'una imatge religiosa a la porta islàmica significa sens dubte, l'apropiació de l'espai mitjançant la sacralització cristiana aconseguida únicament per mitjà d'aquest símbol al ser la imatge amb caràcter religiós quelcom distintiu en la cultura cristiana.

9.4-. De mesquites a esglésies.

Abans de la conquesta, ja podem veure en algunes edificacions islàmiques la influència cristiana que hi va haver a la Península. Aquest és el cas de la primitiva mesquita que presentava una planta basilical. La mesquita islàmica tradicional, presenta bàsicament el *mihrab* situat a la *qibla* i generalment precedit d'un pati. Però per influència cristiana, a la Península es va optar amb freqüència per la planta basilical a la mesquita. A l'Alhambra ens trobem amb aquest cas; una mesquita amb una planta de tres naus de les quals la central té una major altura.

Rere la conquesta de la ciutat, el sòl de l'antiga Mesquita Major i el seu entorn es va convertir en el punt més representatiu de la nova ciutat cristiana; aquí hi van fundar els Reis Catòlics la Catedral cristiana com un símbol de la conquesta i submissió de la ciutat a la Fe catòlica. Així doncs, van erigir la Catedral el 21 de maig de 1492, sota el nom de Santa María de l'Encarnació; "lo primero que dispusieron los reyes en este cuerpo organizado de esta república fue la Iglesia, alma de ella"⁴⁵.

Jerónimo Münzer, al visitar la ciutat ho descriu de la següent manera: "en su más alta torre que mira a la ciudad, desplegaron primero el estandarte del Crucificado; luego, el pendón de Santiago, y, por último, el de Castilla, entonando en alta voz el *Vexilla Regis*; una campana apresuradamente allí colocada empezó a sonar"⁴⁶.

⁴⁴ Ibn al-Jatib, 1973: II: 52

⁴⁵ MARTÍNEZ MEDINA, Francisco Javier. *El Patronato Regio y la Iglesia en la Granada de los Reyes Católicos*, a "Los Reyes Católicos y Granada". Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2004. Pag. 157.

⁴⁶ MÜNZER, Jerónimo. "Viaje por España y Portugal (1494-1495)". Madrid, Polifemo, 1991, Pag. 119.



Posteriorment es va fundar la Capella Reial junt a la Catedral. Poc a poc, la Capella Reial es va convertir en panteó regi: les restes d'Isabel i Fernando van ser dipositades aquí l'any 1521, els de Felip el Bell l'any 1525, els de l'emperadriu Isabel, dona de Carles V, el 1539, i els de la princesa Maria, dona de Felip II, i els dels seus fills Joan i Fernando l'any 1549.

La revolta dels mudèjars, el 18 de desembre de 1499, la seva derrota, consumada la primavera de l'any 1501 i la seva conversió massiva al cristianisme, van ser seguides per una acceleració del procés de transformació urbana. La butlla de l'erecció de 23 esglésies parroquials data de 1501, però potser ja eren unes 200 mesquites les que van ser derruïdes i incorporades a altres edificis, a vegades aquests edificis eren simplement cases particulars.

Algunes mesquites es van transformar ben aviat en esglésies sense que puguem saber en quines circumstàncies concretes. La mesquita d'al-Tai'bin va ser consagrada el 5 de gener de 1492 i la mesquita al-Murabitin, futura església de Sant Josep, el dia 7 del mateix mes. La gran mesquita de l'Albaicín va ser consagrada per Cisneros el 16 de desembre de 1499 i es va convertir en església de Sant Salvador.

El càrrec més alt nomenat pels reis per a la nova organització del govern del regne de Granada, i alhora, el personatge que va tenir major influència i més confiança reial en els primers moments, va ser fra Hernando de Talavera, fins aleshores bisbe d'Àvila i confessor reial. Aquest va ser l'home del moment en el nou regne.

L'any 1492, es van crear seixanta-set esglésies en el regne, en zones on ho permetien les capitulacions, algunes d'elles molt properes a la capital, d'on havia estat desallotjada la població mudèjar.

Poc temps després de la conquesta, es va començar a condicionar una catedral per a Granada. El seu primer emplaçament, va ser la segura fortalesa de l'Alhambra, ocupant l'edifici de l'antiga mesquita aljama real. En ella es va instal·lar la primera catedral granadina.

Així doncs, Talavera i els reis condicionaren a l'Alhambra "una yglesia mayor en reverencia de la virgen María nuestra señora la madre de Dios; y su palacio arzobispal junto a la yglesia, a manera de un monasterio"⁴⁷. Aquesta catedral ocupava l'espai de l'antiga mesquita, la qual al ser transformada en església, se li va afegir un cor als peus i se li va obrir una nova porta enfocada al sud, a més se li va reforçar l'estructura amb tirants de ferro. Estava formada per tres naus separades per arcs, la central era la més elevada. Als peus de la catedral, Talavera va establir, en una antiga madrassa, un seminari per a formar nens per al culte religiós. Aquest seminari seria destruït posteriorment al construir el palau de Carles V.

Per a l'edificació de la nova església de Santa María de l'Alhambra, no només es va derruir l'antiga mesquita que ja s'usava amb culte cristià, sinó que cap a 1508, també es van comprar algunes cases per a derruir-les. A més, cap a l'any 1581, es van comprar i derruir varies cases, per a mantenir l'església allunyada del nou palau de Carles V. Antonio Gámiz Gordo, en un plànol que publica, reconstrueix una hipotètica situació del palau de Carles V anterior a la seva ubicació definitiva, dibuixant la zona que ocupava l'antiga mesquita i separada de la casa dels capellans per un carrer que seria l'entrada en època cristiana als antics palaus nassarites.

Per a la construcció de l'església nova es va demolir el que havia estat el col·legi eclesiàstic rere la conquesta i després vivenda dels beneficiats així com unes cases principals que hi havia a l'Alhambra i

⁴⁷ VILAR SÁNCHEZ, Juan Antonio. "1492-1502, Una década fraudulenta", Granada. 2004. Pàg. 203-204.



que eren del capità Mansilla. Sabem doncs, que l'antiga església, en època dels Reis Catòlics, estava envoltada de cases.

La Creu també va ser un fort símbol del cristianisme. Aquest símbol va ser un dels elements més expressius d'aquesta tradició religiosa i freqüentment era representada en manifestacions artístiques. Quan la tradició cristiana estava perfectament arrelada en els cultures i societats medievals, la Creu va passar a ser un símbol de confrontació i victòria en el cap a altres realitats no cristianes, com l'Islam. Les creus es van convertir en la imatge visual d'una victòria històrica, política i moral contra l'anterior dominant. Precisament a Granada, es van aixecar moltes d'aquestes creus en els llocs on millor podien expressar no només un acte de fe i religiositat sinó també una redefinició de l'espai polític i espiritual visible a partir de 1492.

El paisatge granadí, va estar durant un temps, adornat amb una multitud de creus que apareixien constantment en places o grans espais oberts, a l'entrada de la ciutat o arreu dels camins.

9.5-. Els palaus.

En aquests primers moments, la tendència de la corona va ser reparar en primer lloc els palaus reials, adaptant-los i millorant-los per a que poguessin ser utilitzats pels monarques i el seu seguici en el menor temps possible.

Per a aquest tipus de remodelació es va rebre econòmicament el doble del que estava establert invertir en la restauració dels elements defensius.

Els cristians van destacar sempre les formes decoratives de l'Alhambra. Tots els elements estètics i les seves funcions s'associaven i identificaven amb treballs propis dels musulmans, agrupant-se sota el concepte de morisc junt a la denominació de treballs "a lo *mosayco*".

Aquesta mateixa denominació apareix en les nòmines a finals del segle XVI, tant per a obres de nova factura (com alguns encàrrecs de rajoles morisques), com per a reparacions en obres antigues. Jerónimo Münzer escriu algunes al·lusions a la gran quantitat d'obrers que treballen en les obres de l'Alhambra i que identifica únicament com musulmans, bé perquè va ser l'únic que va veure o bé perquè va generalitzar o els va relacionar a tots amb musulmans. Segons els seus escrits aquests edifiquen i reparen la fortalesa i estances reials treballant "con la finura propia suya"⁴⁸ donat que, segons ell, gran part dels edificis estaven en ruïnes per la deixadesa de l'últim rei musulmà davant la imminent pèrdua del regne granadí.

La poligàmia troba la seva projecció arquitectònica en els palaus musulmans. Les caracteritzacions de l'alteritat política s'apliquen al pla cultural. Es veu la diferència en la denominació dels treballs nassarites com musulmans o moriscos perquè a aquests últims se'ls associa la persistència del treball hispanomusulmà. El terme de morisc devia ser el més habitual a la Granada del segle XVI on determinades solucions artístiques s'associen i recullen no amb el terme de musulmà sinó amb el de morisc.

Lògicament hi havia diferències entre les formes plenament musulmanes i les mudèjars però aquesta diferenciació no es reflexa en aquell moment en el que totes són englobades sota el qualificatiu de morisques, tant allò realitzat en època nassarita com en època posterior.

⁴⁸ MÜNZER, Jerónimo. "Viaje por España y Portugal". Polifemo. Madrid. 1991. Pàg 99.



El rebuig que tenien cap a expressions culturals dels moriscos com la llengua no anaven acompanyades del rebuig a les seves manifestacions artístiques. Pel contrari, algunes d'elles són demandades per a les noves edificacions.

Diferents hipòtesis com ara la de Domínguez Casas, ens diuen que la principal obra realitzada pels Reis Catòlics van ser les Habitacions de Washintong Iring⁴⁹. Però segurament les obres mencionades van afectar a altres estances com ara el Pati de Machuca o el Cuarto Dorado.⁵⁰

Al pis alt del Cuarto Dorado, es van afegir nous sostres de fusta conformats per trossos hexagonals i quadrats amb florons gòtics policromats i decorats que semblen obra dels mateixos mudèjars que van fer l'Aljafería saragossana.⁵¹

També van patir transformacions les parts baixes del Cuarto Dorado, que va rebre un alfarje⁵² nou de llaç amb pintures gòtiques i escuts dels reis, d'igual manera que el passadís que porta del Mexuar al pati d'Arrayanes. Es va construir un arc massís, per a millorar l'estabilitat del pis alt i es va transformar la finestra, en la columna intermèdia i laterals de la qual apareixen el jou i les fletxes dels monarques.⁵³

Així doncs, un dels nuclis principals és el dels Palaus reials, enclavats al centre del turó, separats de l'Alcazaba per l'actual plaça dels Aljibes, terreny que abans de la seva construcció, constituïa un barranc que dividia ambdós nuclis. En aquesta zona de separació hi ha un carrer que abans partia de la Porta de la Justícia, passava sota la Porta Reial (avui destruïda) i donava accés a la Porta del Vi, des d'on començava el carrer Reial Alt i conduïa a l'entrada principal del palau de Comares, on es trobaven els primers patis administratius. Aquest mateix carrer, rodejava aquestes estances del palau i conduïa a la primitiva entrada del Palau dels Lleons (envoltant la Sala de l'Helias, abans de ser destruïda per a fer part de la capella del Palau de Carles V) i a la Rauda, cementiri reial nassarita, on continuava el Partal i el Secà.

Els palaus que avui conservem completament només són dos; el de Comares i el dels Lleons. Però n'hi va haver més, avui dia destruïts totalment, com ara el Palau dels Abencerrajes o alguns destruïts parcialment com el de los Infantes (avui Parador Nacional) i el de Ismail (Partal).

El Palau de Comares tenia sobretot una funció administrativa. En ell hi trobem el Saló del Tro, la vivenda del monarca nassarita. En aquest palau hi havia la Mesquita antiga de la que encara en podem contemplar l'escala per a poder pujar al minaret, que va seguir en peu fins el segle XVII.

⁴⁹ DOMINGUEZ CASAS, Rafael. "Arte y etiqueta de los Reyes Católicos. *Artistas, Residencias jargines y bosques*". Madrid, Alpuerto. 1993. Pàg. 450.

⁵⁰ DIEZ JORGE, M^a Elena. "El palacio islámico de la Alhambra: Propuestas para una lectura multicultural". Instituto de la Paz y los Conflictos de la Universidad de Granada. Col·lecció Eirene n^o8. Granada. 1998. Pàg. 115.

⁵¹ Fernando va sol·licitar a Domingo Agustín, el seu lloctinent al regne d'Aragó, l'enviament urgent de nous obrers saragossans. Deia necessitar "a los dos hijos del maestro Mofferiz, el que labra órganos y el otro que labra de algez (guix), [...] para ciertas obras que se fazen en el Alfambra desta ciudad de Granada". VILAR SÁNCHEZ, Juan Antonio. "1492-1502, Una década fraudulenta", Granada. 2004. Pàg. 136

⁵² Sostre de fustes llaurades i entrellaçades artísticament, disposat o no per a trepitjar-hi a sobre. (<https://dle.rae.es/?id=1klVbeq> Consultat en data 20 de maig de 2019).

⁵³ Segons Leopoldo Torres Balbás, a "Los Reyes Católicos y la Alhambra, en Al-Andalus", XVI, Granada. 1951; l'habitació sobre el Cuarto Dorado, podia haver estat el lloc seleccionat pels reis per a residir al palau. En aquestes habitacions també hi residí Isabel de Portugal l'any 1526, en la seva estança granadina durant la seva lluna de mel. Posteriorment durant el segle XVIII, va ser usada com a cuina i havien desaparegut les petjades de les reformes cristianes de l'any 1492. Va passar a ser sala quan va ser restaurada per la vinguda de Felip V que finalment no es va realitzar.



Des del pati de Machuca s'accedia al Mexuar i a la Sala i Pati de la Justícia o Saló Daurat, rere un petit corredor a cel obert (tancat al segle XVI). Aquestes estances van ser objecte de múltiples canvis en època cristiana donat que, sobre el Saló Daurat, es van construir les habitacions que va ocupar la segona dona de Fernando el Catòlic, Germana de Foix, i inclús s'hi va fer una galeria que unia aquestes habitacions amb l'estança existent rere la façana principal del Palau de Comares, és a dir, a les principals estances palatines. (*imatge 21*)

El Mexuar es va remodelar per albergar una capella de la que avui encara trobem algunes restes. Pot ser va ser el Mexuar el que més remodelacions va patir, no només en època cristiana, també en època musulmana. La primitiva construcció d'Ismail I va ser remodelada pels seus dos successors i més tard pels Reis Catòlics. (*imatge 22*)

Al segle XVI doncs, es va tancar el sostre del pati d'accés al Saló Daurat ampliant d'aquesta forma el Mexuar i es va obrir un accés a l'oratori de la Torre del Cadí. A més, es va treure la llanterna central que tenia el Mexuar per a construir les habitacions altes donant-li l'aparença externa de pesadesa davant la seva antiga composició molt més elegant. (*imatge23*)

El Mexuar va ser modificat augmentant-li un pis superior, destinat a ser Habitació dels Governadors. (*imatge 24*) Per a això, es va haver de remodelar la seva ornamentació interior. Al pis superior hi podem veure peces de ceràmica amb l'escut de l'emperador Carles V.

Des del pati del Saló Daurat i després de passar per una porta en un racó, trobem el pati dels Arrayanes, centre neuràlgic d'aquest palau per albergar les principals estances palatines: l'Harem (actualment incomplet en una de les seves sales (les Helies) pel palau de Carles V), amb el seu pòrtic de columnes cúfiques i, fronter a aquest, la torre de Comares que inclou el conjunt del pòrtic, la Sala de la Barca i el Saló del Tro. En aquestes dues últimes estances, hi ha a la dreta un petit oratori, descobert per Torres Balbás a inicis del segle XX. A l'esquerra, la porta d'accés a les habitacions d'hivern i a la terrassa. En el pati trobem la porta d'accés als banys i una sèrie d'estances (les baixes per l'estiu i les altes per l'hivern⁵⁴) que devien estar comunicades.

Aquest palau no es comunicava amb el dels Lleons com en l'actualitat. L'entrada d'aquest es feia pel carrer Reial Baix que continuava para-llel a la Rauda, fins els jardins i les basses del Partal.

Una de les reformes més antigues va ser la comunicació dels dos palaus de comares i de Lleons per a crear el que es denomina en els documents com la Casa Reial Vella. Es van habilitar i unir el Palau de Comares, els banys, que van perdre la seva funció per a ser estances habitables, i el Palau dels Lleons. Inclús van ampliar aquesta casa amb les noves construccions cristianes en etapes successives i en diferents regnats.

L'any 1536, es va habilitar un alhami⁵⁵ al Saló del Tro de Comares com porta de comunicació amb les habitacions imperials. I per a poder salvar el desnivell entre el Palau de Comares i les habitacions noves va ser necessari fer una doble galeria, que comunica la construcció cristiana amb el Palau de Comares.

El Palau dels Lleons, estava concebut com a residència. El nom que se li va donar des de la conquesta, procedeix dels dotze lleons que sostenen la font. Estèticament representa el barroquisme nassarita en front a l'estil clàssic i purista de Comares.

⁵⁴ Aquestes avui en dia ocupades pel Museu d'Art Hispano-musulmà.

⁵⁵ Pedris o banc de pedra més baix que els ordinaris i revestit amb rajoles. (<https://dle.rae.es/?id=1oe5ruV>. Consultat en data 15 d'abril de 2019)



A banda i banda del pati, en forma quadrada, dues sales, la Sala dels Abencerrajes i la Sala de Dos Hermanas, aquesta última inclou un mirador que antigament mirava a l'Albaicín (*imatge 25*), a la Torre d'Abul Hayyây i a la vall del riu Darro. Avui, rere les construccions d'adaptació per l'emperador cristià, només es veu el pati de Lindaraxa, construït en època cristiana.

Tot i que ambdós palaus tenien els seus banys, només es conserven els del Palau de Comares.

Des de la Sala de Dos Hermanas, es va obrir al segle XVI, una comunicació a les habitacions imperials. Aquestes formen un grup de sis sales, sovint denominades habitacions noves. Dues d'aquestes entre els paris de la Reja i Daraxa i les altres quatre situades al nord del Pati de Daraxa i es coneixen amb el nom de les habitacions de Washington Irving, donat que l'escriptor americà s'hi va allotjar l'any 1829.

El conjunt el completa la galeria que condueix al Peinador de la Reina. Per a fer aquesta obra es va realitzar un cos entre el primer sostre i el segon de la torre del Peinador de la Reina, anomenat anteriorment torre d'Abu-l-Hayyay. (*imatge 26*)

Continuant amb les obres realitzades a l'Alhambra per part dels monarques, hem de mencionar sens dubte el Palau de Carles V. Aquesta va ser la gran obra del renaixement espanyol, única en el seu gènere. La seva construcció es va iniciar a la meitat del segle XVI per ordre de l'emperador Carles V, i era destinada a ser la seu administrativa del seu imperi. La construcció d'aquest palau ha generat sempre temes de debat entre els espectadors que el visiten donada la seva situació i com a conseqüència, els canvis que va provocar en l'espai que ocupava; "el palacio de Carlos Quinto, gran monumento del Renacimiento, que sería muy admirado en cualquier otra parte, pero que aquí se ha de maldecir, si se piensa que cubre igual extensión de la Alhambra derribada expresamente para encajar su pesada masa. [...] El patio circular de columnas de mármol, donde debían celebrarse las corridas de toro, es seguramente un magnífico trozo de arquitectura, pero "non erat hic locus", es decir "no era este el lugar".⁵⁶ El seu imponent i monumental aspecte es contraposava amb l'arquitectura més delicada de les construccions del període islàmic. Però també hi havia opinions contraposades a aquesta, les quals admiraven una obra que reflectia el progrés i la renovació del gust clàssic.⁵⁷

Carles V, tenia tres desitjos per a la construcció del palau que va expressar al governador de l'Alhambra d'aquell moment, Luis Hurtado de Mendoza. Aquests desitjos modificaven en part la traça original presentada per Pedro Machuca: "una sala d'audiències ample, una capella reial accessible des dels dos costats i amb possibilitat d'assistir a missa des de les dues plantes, i dependències annexes al palau". Pedro Machuca vivia amb Luis Hurtado de Mendoza en el recinte palatí i fou el principal tracista de tot el projecte següent, segons sembla, models de Rafael d'Urbino i Antonio de Sangallo el Jove.⁵⁸

⁵⁶ GAUTIER, Théophile, *Viaje a España. Madrid. 1998*. A: DELGADO PÉREZ, M^a Mercedes. *El Palacio de Carlos V en el conjunto monumental de la Alhambra. Contextualización de un edificio singular*. A ROLDÁN Fátima y CONTRERAS Alejanda (eds.) "Paisajes, espacios y objetos de devoción en el islam". Colección de estudios árabo-islámicos de Almonaster la Real. Núm.16. Universidad de Sevilla. Sevilla. 2017. Pàg. 20.

⁵⁷ És el cas de Joseph Townsend, qui, com a bon il·lustrat, enaltia les formes d'aquesta obra. La idea de progrés va ser essencial pels il·lustrats. Segons Immanuel Kant: "Una època no pot aliar-se i conjurar-se per deixar a la següent en un estat en el que no li hagi de ser possible ampliar els seus coneixements, i en general, seguir avançant cap a la il·lustració [...]" A: KANT, Immanuel. "Contestación a la pregunta: ¿Qué es la ilustración?". Madrid. 2012.

⁵⁸ DELGADO PÉREZ, M^a Mercedes. *El Palacio de Carlos V en el conjunto monumental de la Alhambra. Contextualización de un edificio singular*. A ROLDÁN Fátima y CONTRERAS Alejanda (eds.) "Paisajes, espacios y objetos de devoción en el islam". Colección de estudios árabo-islámicos de Almonaster la Real. Núm.16. Universidad de Sevilla. Sevilla. 2017. Pàg. 27.



El Palau tenia una important relació amb la simbologia del poder. El reflex de la grandesa del sobirà, és el més destacat en l'edifici. Però aquesta "iconografia del poder" s'atribueix sobretot a les figures de Luis Hurtado de Mendoza i a Pedro Machuca. La imatge de poder de la que parlem, es projectava en l'edifici de diverses formes, ja fos amb l'elecció de l'estil romà o antic, com per les proporcions heroiques de l'edifici. La seva monumentalitat per exemple, al·ludeix als arcs triomfals de l'antiga Roma. Amb Carles V es produeixen els majors canvis estètics tant a l'Alhambra com a la ciutat. Les idees d'un nou Imperi rememorant l'Antiguitat, tenen en les formes artístiques una eficaç via d'expressió. Es parteix d'un principi rector com és el manteniment del conjunt palatí nassarita. Els desitjos carolins implicaven la necessitat de mostrar la nova universalitat que el seu regne suposava, idea que difícilment podien transmetre els antics palaus nassarites en un context de preferència grecollatina. La invalidesa simbòlica per a la plasmació de les idees carolines, es transforma lentament en una nova significació i reinterpretació de l'espai, la construcció del qual no implica necessàriament la destrucció de les anteriors sinó la seva transformació o abandonament. De fet, els usos als que va ser destinada l'Alhambra al segle XVI, no van modificar els que tenia durant l'època nassarita.

Tot i que els Reis Catòlics van adequar diverses estances acceptant-les com vàlides per habitar-hi. Carles V no devia considerar-les idònies, ni espacial ni estèticament parlant, donat que va decidir aixecar unes noves sales que funcionaven com habitacions o vivendes provisionals mentre es resolva la construcció del gran palau.

Així doncs, tot i que Carles V fou un amant de la medina musulmana i va voler derruir el mínim possible, si que es van patir canvis en el conjunt de l'Alhambra per tal de construir el nou palau. De fet, si s'hagués acabat el pla integral del palau, s'haguessin perdut altres elements claus de l'Alhambra com la Puerta del Vino (*imatge 27*). Aquesta era la utilitzada per l'accés, a través del carrer Reial, a la ciutat de l'Alhambra.

Per a acomodar i vincular els palaus de Comares i de Lleons a la manera i usos cristians i construir el Palau de Carles V, es van demolar altres edificis, com ara els Banys del Palau dels Lleons i cases particulars existents en el terreny on s'havia projectat el nou Palau. Amb tot, el bany de Comares es va respectar i va ser remodelat per a incloure'l dins el nou recinte palatí.

A part d'aquestes demolicions també n'hi va haver d'altres com ara la casa dels capellans de Santa Maria de l'Alhambra, la Sala de les Helias, a la nau sud del Palau de Comares i contigua al Harem. La Sala originalment se situava darrere la galeria sud del Palau, zona que va quedar derruïda per a la nova construcció⁵⁹. A part, també van ser desallotjades altres vivendes del rei pròximes a l'entorn de la superfície designada al palau.

La projecció del Palau, parteix de la seva integració amb les anteriors estructures arquitectòniques de tal manera que junt a la destrucció de la crugia meridional davant l'elevació del Palau, es manté el pòrtic sud del Palau de Comares amb la finalitat de guardar l'harmonia amb la resta de l'espai.

De la mateixa manera es va projectar la integració del nou palau amb el vestíbul i primitiva entrada dels Lleons. El projecte original del Palau, no implicava la destrucció d'aquesta part, però l'alineament del vestíbul de la façana nord amb l'ala de ponent de Comares va implicar la demolició del primitiu accés al Palau dels Lleons.

El llenguatge utilitzat en el Palau de Carles V, suposa la introducció de formes alienes tant pels vells cristians com pels moriscos. També suposa l'abandonament de la tradició musulmana, mudèjar i gòtica

⁵⁹ VÍLCHEZ VÍLCHEZ, Carlos. "La sala de las Elias o Helias de la nave sur del patio de Comares de la Alhambra". Revista del centro de estudios históricos de Granada y su reino. Nº 3. 1989. Pàg. 140.



en la residència regia. Les noves formes respecten el palau musulmà però sense acceptar-lo plenament com mode de vida i vivenda. La horitzontalitat del nou palau no trencava bruscament amb la visió de l'antic recinte real, però es percebia clarament l'elevació d'una nova edificació. Una nova imatge, una nova façana que presentava a una monarquia universal que acollia al seu interior la diversitat.

9.6-. Alhambra centre del Món.

Des d'un punt de vista simbòlic, al conjunt arquitectònic se li va atorgar en el passat el paper de representar el Centre del Món, tant pels monarques cristians com pels seus predecessors àrabs. Els palaus de Comares i Lleons transcriuen mitjançant les seves arquitectures la imatge islàmica del Paradís Celestial, que en cada un d'ells apareix codificat de diferent manera: la cúpula del Saló d'Ambaixadors ofereix una visió còsmica i astral, davant el Pati dels Lleons, on es reproduïx una versió més terrenal i sensitiva d'aquell.

Al segle XVI, els reis espanyols volien acabar amb la imatge d'extrem per Espanya i plantejar a Granada la capitalitat que havien tingut Jerusalem, Bizanci o Roma. L'enfocament realitzat per l'emperador a Granada, situant-hi aquí, el centre geogràfic del seu imperi, creava a la ciutat un Cosmos perfecte. Granada doncs, s'organitzava com un espai còsmic, en el que la ciutat erigeix les seves fites simbòliques, Catedral i Palau, que li permeten constituir-se en un nou centre de la Cristiandat.

El palau de Carles V associa en la seva planta el quadrat, figura de la terra, el cercle, imatge de l'eternitat, i l'octògon, signe de la vida celestial, arrela a la monarquia espanyola a la terra sagrada reconquistada a l'Islam.

Tot i les diferències que hi ha entre un i altre, ambdues configuracions espacials obeeixen a la voluntat de crear un centre primordial, que introdueix en l'arquitectura l'ànima de perennitat i universalitat.

I, com si es tractés d'un reflex, el Palau de Carles V, representa des de la concepció cristiana del món, els mateixos desitjos d'immobilitat i universalitat, focalitzats ara en la figura de l'emperador que el va ordenar construir.

Els codis arquitectònics amb els quals es materialitza aquest desig d'expressar l'autoritat imperial són els propis del classicisme en la seva concepció napoleònica: el cercle i el quadrat que formalitzen la planta del palau remetent, respectivament al macrocosmos, i al microcosmos.

El cercle, transcripció de la volta celeste, vinculada amb la idea d'allò etern i absolut. El quadrat, delimitat pels eixos dels quatre punts cardinals, associat amb la noció de lo humà i terrenal.

La decisió per part dels conquistadors cristians de respectar l'arquitectura nassarita de l'Alhambra i construir el palau de l'emperador adjuntant-lo als palaus heretats, va implicar la cristallització d'un complex espacial sense parangó. Dos centres del món, dos concepcions còsmiques, l'àrab i la cristiana, es reunien en un mateix lloc. I totes dues, per mitjà d'unes arquitectures reconegudes avui dia com grans exemples artístics d'ambdues cultures; les dependències nassarites com a gran exemple de l'art musulmà a la Península Ibèrica i el Palau de Carles V com potser el més bell exemple espanyol d'arquitectura renaixentista.

La dualitat simbòlica i artística del conjunt, ha estat vista de diferents maneres. Un sector de la població islàmica reconeixia en l'Alhambra el final del que podia haver estat la vida ideal del mitificat Al-Àndalus,



marcat per la contundent presència del palau cristià. Però per altra banda, una majoria de la població hi veu un lloc de trobada de les dues cultures majoritàries.

La zona de la medina, és on es trobaven situats altres palaus construïts pels primers monarques musulmans. Com ara el Palau dels Abencerrajes que va ser destruït pels francesos al segle XIX. La població alta va establir la seva residència en aquest sector. En l'època nassarita hi vivien els més propers a la família reial i a la noblesa. També era on hi havien els centres artesans de ceramistes, forners, etc., encara podem veure el lloc on hi havia els forns o on s'adobaven les pells. En l'època cristiana, hi van residir diferents personatges del moment com el Comte de Tendilla, els seus familiars i criats i els soldats que ell capitanejava.

A part d'aquestes obres en podem identificar d'altres gràcies per exemple, a l'empremta que van deixar els Reis Catòlics en algunes de les seves obres com els seus emblemes reials. Els podem veure en diferents estances com el Cuarto Dorado, el qual la reina Isabel va convertir en apartament privat. Veiem els emblemes en els capitells gòtics del finestral i en el centre de cada un dels costats de la base de l'enteixinat de fusta, ornamentat amb grans quantitats de pa d'or inusual en l'art islàmic. La fusteria, molt aragonesa, va ser realitzada pels fusters portats pel Rei Fernando de Saragossa. Aquestes habitacions també foren usades per la segona dona del Rei Fernando, Germana de Foix.

També veiem els emblemes en la Sala de los Reyes on podem veure inscripcions amb la frase "tato mota", ho veiem així escrit donat que la "n" es substituïa per una ratlla sobre la vocal. (*veure imatge 15*)

A la porta de la Justícia, es va obrir sobre el segon arc d'accés i trencant la seva ornamentació de ceràmica vidriada, una fornícula per instal·lar la imatge de la Verge amb el Nen, en la peanya de la qual s'hi va esculpir els emblemes heràldics. Al baluard de la Torre de los Picos, també hi veiem l'emblema dels monarques.

Així doncs, pel que podem observar, els Reis Catòlics mostraven i plasmaven el seu poder per tot el conjunt de l'Alhambra per mostrar qui foren els vencedors.

També es van formar dues sales petites anomenades de las Frutas, per les pintures dels sostres, i eren estances de repòs de l'emperadriu Isabel i les seves dames de companyia. A més hi va haver altres sales noves que estaven situades entorn un pati renaixentista que anomenarien de Daraxa, on es van reutilitzar les columnes del bany derruït del Palau dels Lleons. Aquest claustre ordena en tres fronts l'entorn on s'aconsegueix un conjunt entre l'islàmic i el cristià. Aquestes sales donen a aquest pati de Daraxa i al de la Reja, nom donat pel balcó enreixat on l'emperador hi guardava els seus falcons.

El passadís que connecta la Sala de les dos Hermanas amb aquestes habitacions es va fer sobre el carrer que donava accés a la caldera dels Banys del Palau de Comares, integrats també en aquest conjunt palatí.

Les habitacions de la reina es van unir amb un pont, a la Torre del Peinador, perdent d'aquesta manera la gràcil silueta dels seus dos sostres per a fer una galeria entre ambdós. Segons la teoria de Jesús Bermúdez Pareja: "podemos observar aún el chaflán de la esquina de esta calle entre el Patio de la Reja y el de Lindaraxa en el muro de los baños. Esta calle conectaría con la de circunvalación que iba unida en todo momento al adarve alto de la muralla, de la que podemos ver un trozo junto a la Sala de las Ninfas en un habitáculo, cuya ventana, da al adarve que sale de la zona de acuartelamientos situados bajo el Salón del Trono. Las dos galerías -alta y baja- que unen las habitaciones nuevas con el Salón del



Trono de la Torre de Comares, dejaron subterráneo el adarve que estaba a cielo abierto en la época árabe utilizado como camino de ronda militar, que conducía a la torre del Peinador o de la Estufa”⁶⁰.

A l'interior de la torre van ser pintats frescos des de 1539 a 1546, amb escenes de l'expedició de l'emperador a Túnez.

A més a més d'aquestes obres, una de les majors intervencions dels Reis Catòlics es va produir al Generalife, on els desitjos de major amplitud espacial, van implicar la desfiguració de la planimetria del palau islàmic, principalment amb les obres realitzades en el pòrtic septentrional, en aquell que mirava cap a l'Albayzín. Es va ampliar l'espai habitable, es va projectar un segon pis al palau del Generalife i es van ampliar també les vistes. (*imatge 28*)

9.7-. Monestirs.

Les ordres religioses que en aquells primers moments van ser més afavorides per la corona per instal·lar els seus monestirs, van ser els jerònims (ordre a la que pertanyia el nou Bisbe), els franciscans (ordre a la que pertanyia la reina Isabel com terciària franciscana) i els dominics. No es estrany doncs, que el primer monestir fundat a Granada pels reis, fos el de Sant Jerònim. Es pensa però, que el primer monestir primigeni granadí va ser el de franciscans menors, anomenat Sant Francesc i fundat a l'interior de l'Alhambra. Els reis van cedir per a la seva construcció una petita mesquita on es va establir l'església, i a més una casa i un jardí amb banys que havia estat d'un infant nassarita.

Aquesta transformació d'un dels palaus nassarites en convent franciscà, suposa la primera institució religiosa que s'aixeca rere la conquesta i que recau en l'ordre franciscana. En el cas d'aquest convent, es segueix un procés habitual en la Península pel que molts palaus passen a ser convents. Les obres per a la ubicació del convent franciscà són elaborades amb rapidesa, trobant-se finalitzades l'any 1495. Realment el que es va fer va ser adaptar la construcció musulmana. La intenció era adaptar el millor possible les noves necessitats en l'antic edifici. S'opta per utilitzar la *qubba* del costat nord com presbiteri, allargant la seva nau en direcció sud de tal manera que l'eix marcat per la sèquia d'oest a est quedava interromput i modificat per l'església.

L'abril de 1492, els monarques van permetre la fundació del monestir de dominics de Santa Creu la Reial a Granada, i per a la seva construcció se'ls hi va cedir les hortes de l'Almajara Major, que havia estat de la mare de Boabdil, i de l'Almanjara Menor, finca que havia estat comprada per Andrés Calderón, alcalde de casa i cort. Com a compensa per a la donació d'aquest terreny, els reis van cedir a Calderón, les horettes anomenades Jedida, que havien pertangut a la germana de Boabdil.

Com que en un primer moment, els monjos no van establir-se al monestir, la reina Isabel els va haver de convèncer, per a fer-ho els hi va cedir diverses cases àrabs entre les que destaca sobretot l'anomenat "Cuarto Real", joia de l'art hispano-àrab, i encara conservat.

⁶⁰ Cita a : CASARES LÓPEZ, Matilde. "La ciudad palatina de la Alhambra y las obras realizadas en el siglo XVI a la luz de sus libros de cuentas" Revista Española de Historia de la Contabilidad. Núm. 10. 2010. Pag. 60



9.8- Els banys.

La percepció global que es tenia de l'Alhambra en el moment posterior a la conquesta, era la fascinació i la bellesa davant determinades solucions estètiques aconseguides amb l'ocupació dels marbres i l'ús del color, obtenint i destacant una visió del plaer, a la que, com senyalen els cristians⁶¹, només van saber arribar-hi els musulmans.

Aquestes idees de plaer es van accentuar al identificar-se les funcions del palau islàmic més que amb formes polítiques, amb objectius de gaudi, de tal manera que al explicar els objectius de les estances es destaquen d'aquestes els seus usos per al plaer.

L'associació del plaer com funció única o destacada de determinats espais s'observa de manera preferent al Bany Reial. El bany de luxe, també identificat amb el plaer i la felicitat en els textos àrabs i en els que la sexualitat és una més de les seves caracteritzacions, troba en les descripcions cristianes, la identificació exclusiva d'un espai de plaer sexual, conseqüència de la poligàmia dels musulmans.

La bellesa estètica dels banys contrasta amb el rebuig a la seva funció: "Un baño - ¡oh, qué maravilla! - abovedado, y fuera de él, las alcobas". En el había "una bella pila de mármol, donde se bañaban desnudas las mujeres y concubinas. El rey, desde un lugar con celosías que había en la parte superior, las contemplaba, y a la que más le agradaba, le arrojaba desde arriba una manzana, como señal de que aquella noche quería dormir con ella"⁶².

Si els musulmans havien definit el plaer comparant l'arquitectura amb la dona honrada, és a dir, esposa i verge, els cristians veien en el plaer de les formes musulmanes el gaudi sexual sobre la dona.

La incomprensió cultural va fer que s'associessin a centres luxuriosos i instigadors de revoltes, modificant-se la seva visió cap a un judici cada cop més censorador. Els banys es van mantenir més temps, però, des de 1501, les autoritats municipals van mostrar la seva inquietud per les pràctiques clandestines i reprovables que suposadament es duïen a terme dins aquests.

L'any 1526 es va donar un pas més, al prohibir als moriscos l'ofici de guardes dels banys. L'any 1566 es va donar l'ordre de derruir aquells establiments. No tothom estava d'acord amb aquestes decisions com ara Francisco Núñez Muley⁶³, però això va resultar en va donat que els banys es van derruir i no en tenim rastre d'ells després de 1570.

En la construcció de paradisos islàmics mai faltaven els banys, ja des dels inicis de l'arquitectura islàmica entre els omeies orientals (s. VII-VIII). Aquesta tradició heretada de Bizanci i Roma, va ser implantada per les elits i estesa també a algunes ciutats, pel que es considerava a l'islam la primera gran civilització en popularitzar el bany com a lloc de trobada i d'higiene.

Els entorns cortesans van seguir mostrant els banys com a signe del bon viure, del gaudi i de la grandesa monàrquica. A l'Alhambra de Granada hi va arribar a haver una dotzena de banys. A l'entrada del Bany Reial, es va gravar un poema en el que es convidava a entrar a la millor de les estances, lloc de puresa i de reflexió.

⁶¹ Juana de Castilla deixa escrit el seu desig de conservar la bellesa dels edificis perquè "esten bien reparados y no se consuma é pierda tan excelente memoria é suntuosso edificio como es". Document on Juana de Castilla mana aplicar certes rentes de les penes de la *Cámara y Fisco* de Granada al manteniment de l'Alhambra. Segovia, 13 de Setembre de 1515.

⁶² MÜNZER, J. "Viaje por España y Portugal". Polifemo. Madrid. 1991. Pàg 95.

⁶³ "baños hubo siempre en el mundo por todas las provincias, y si en algún tiempo se quitaron en Castilla fue porque debilitaban las fuerzas y los ánimos de los hombres para la guerra. Los naturales deste reino no han de pelear ni las mujeres han menester tener fuerzas, sino andar limpias..." NÚÑEZ MULEY, Francisco. "Memorial en defensa de las costumbres moriscas". Ed. Linkgua ediciones. Barcelona. 2007. Pàg. 13.



En el projecte repoblador de 1500, es parla de les cuines de la reina. La ubicació d'aquestes cuines és una incògnita, però sabem que en època dels Reis Catòlics, es va utilitzar una part dels banys de Comares com a cuines. També que una zona sobre el Mexuar es va conèixer com a "cocinilla de los alcaides".



10.- Conclusions.

El cristianisme va arribar a Granada a finals del segle XV, i això es va traduir en una llarga sèrie de canvis que van afectar tan a la ciutat com a l'Alhambra.

L'Alhambra ha estat escenari de diferents cultures que han deixat al seu pas la seva petjada ja per sempre. La convivència d'aquestes cultures porta implícit l'apropament i la trobada de tradicions i nous modes de vida, i l'Alhambra i Granada en són els testimonis. Són l'escenari de l'evolució dels temps i de la societat, les quals han deixat en ella els seus rastres transformant-la a les noves maneres d'entendre i viure l'art.

Cada cultura ens ofereix les seves pròpies percepcions sobre l'entorn i les seves relacions entre ells. La diversitat és la que ha caracteritzat i enriquit el conjunt de l'Alhambra. Aquesta diversitat ha generat conflictes però també ha generat semblances i apropaments i això queda reflectit a les parets de l'Alhambra. Sovint s'han enriquit unes de les altres com ja hem comentat en les pàgines que precedeixen i això ha donat lloc a noves creacions.

La ciutat de Granada va ser conquerida l'any 1492 i això es va traduir en la ferma voluntat per parts dels nous monarques de mostrar allà on fos possible aquest triomf. I és amb les manifestacions artístiques en les que aquesta voluntat de mostrar el nou poder troba el seu màxim exponent. La ciutat cristiana es va establir a través d'un projecte polític dut a terme pels Reis Catòlics i bona part dels nobles que hi vivien. El seu establiment va suposar el llarg programa de canvis que va començar tan bon punt es va realitzar l'entrada a la ciutat, convertint-la a la nova manera cristiana. Mostrant per tots els racons possibles el nou poder que ara regnava a Granada. I el punt de major representació d'aquest poder va ser sens dubte l'Alhambra. Mostrar els seus emblemes i les seves armes era part d'aquesta política, i el palau en el qual residien era el lloc idoni per a fer-ho.

Malgrat aquesta voluntat de mostrar el nou triomf als vençuts que encara vivien a Granada, la voluntat de mantenir allò que rebien, es traduïa en una profunda admiració per tot el conjunt, i tot i els canvis que van afectar a l'Alhambra, l'essència va perdurar. Si amb els Reis Catòlics els canvis van afectar sobretot a la funcionalitat dels espais, va ser amb l'entrada de Carles V al conjunt monumental, quan es viu un canvi de majors dimensions. El nou palau era la màxima expressió del poder que tenia Carles V i aquesta idea es manifestava per tot el nou palau.

Així doncs, l'Alhambra ha estat un conjunt monumental que a anat adoptant formes de vida i noves formes artístiques. L'Alhambra que veiem avui en dia no és l'Alhambra nassarita. Poc a poc s'ha anat transformant fins arribar a l'Alhambra d'avui en dia. Una Alhambra que ens parla i ens és testimoni de la història que s'ha anat escrivint durant molts segles.



11.- Bibliografia.

- DIEZ JORGE, M^a Elena. "El palacio islámico de la Alhambra: Propuestas para una lectura multicultural". Instituto de la Paz y los Conflictos de la Universidad de Granada. Col·lecció Eirene nº8. Granada. 1998.
- DIEZ JORGE, M^a Elena. y NAVARRO PALAZON, Julio. (eds.) "La casa medieval en la península ibérica". Madrid. 2015.
- DOMINGUEZ CASAS, Rafael. "Arte y etiqueta de los Reyes Católicos. *Artistas, Residencias jargines y bosques*". Madrid, Alpuerto. 1993
- LADERO QUESADA, Migual Ángel. "Castilla y la conquista del reino de Granada". Diputación de Granada. Ed. 2. Granada. 1993.
- LADERO QUESADA, Miguel Ángel. "La España de los Reyes Católicos". Alianza Editorial, S.A. Ed. 1. Madrid. 1999
- LADERO QUESADA, Miguel Ángel. (coord). "La incorporación de Granada a la Corona de Castilla". *Actas del symposium conmemorativo del quinto centenario*, Granada. 1993.
- MÜNZER, Jerónimo. "Viaje por España y Portugal", Reino de Granada, ed. de Fermín Camacho Evangelista, Granada. 1987.
- NÚÑEZ MULEY, Francisco. "Memorial en defensa de las costumbres moriscas". Ed. Linkgua ediciones. Barcelona. 2007
- PUERTA VILCHEZ, José Miguel. "Los códigos de utopía de la Alhambra de Granada". Diputación Provincial de Granada. Granada. 1990.
- VALLEJO NARANJO, Carmen. "Consideraciones iconográficas sobre las pinturas de la Sala de los Reyes de la Alhambra de Granada". Sevilla. 2014.
- VV.AA. "Isabel la Católica y su época". Actas del Congreso Internacional. Vol. II. Valladolid. 2004
- VILAR SÁNCHEZ, Juan Antonio. "1492-1502, una década fraudulenta. Historia del reino cristiano de Granada desde su fundación, hasta la muerte de la reina Isabel la Católica". Alhauia S.L. Granada. 2004.
- VILAR SÁNCHEZ, Juan Antonio. "Los Reyes Católicos en la Alhambra". Comares. Granada. 2007.
- VÍLCHEZ VÍLCHEZ, Carlos. "La sala de las Elias o Helias de la nave sur del patio de Comares de la Alhambra". Revista del centro de estudios históricos de Granada y su reino. Nº 3. 1989.
- RUIZ SOUZA, Juan Carlos. *El palacio especializado y la génesis del estado moderno. Castilla y Al-Andalus en la Baja Edad Media*. Publicat a: J. PASSINI y R. IZQUIERDO BENITO (coods.), "La ciudad medieval: de la casa principal al palacio urbano". Toledo. 2011.
- TORRES BALBÁS, Leopoldo. "Los Reyes Católicos en la Alhambra", *Obra dispersa*, Vol.4. Madrid, Instituto de España. 1951.
- YARZA LUACES, Joaquín. "Isabel la Católica, promotora artística". Edilesa. León. 2006



ARTICLES

- BARRIOS AGUILERA, Manuel. "La convivencia negada: historia de los moriscos del reino de Granada". Comares. Granada, 2008.
- CELA ESTEBAN, M^a Estrella. "Elementos simbólicos en el arte castellano de los Reyes Católicos". Tesis doctoral. Madrid. 2002
- CORTÉS PEÑA, Antonio Luis. Boabdil, Granada y los Reyes Católicos. Universidad de Granada. 2005.
- Del MÁRMOL CARVAJAL, Luis. "Historia de la rebelión y castigo de los moriscos del Reyno de Granada". Editorial del Cardo. 2006.
- DÍEZ JORGE, M^a E. "Algunas percepciones cristianas de la alteridad artística en el medioevo peninsular. Cuadernos de arte. Universidad de Granada, nº 30. Granada. 1999. Pàg. 30-47.
- DÍEZ JORGE, M^a E. "El arte mudéjar en la Alhambra: fuentes para su estudio". Universidad de Granada. Granada. 2006. Pàg. 762-778.
- FRANCO LLOPIS, Borja. "Algunas reflexiones sobre la alteridad religiosa en el arte moderno de la corona de Aragón a través del retablo turolense de San Jorge, de Jerónimo Martínez, y del valenciano de San Vicente Ferrer, de Miquel del Prado". *Sharq Al-Andalus*, 21. 2014. Pàg. 21-51
- GARCÍA PÉREZ, F.A. "La Alhambra de Granada: paradigma universal de arquitectura puesta al servicio de la paz y la reconciliación entre culturas". *Dearq* 18. Artículos. 2016 Pàg. 11-18.
- GARCÍA GRANADOS, Juan Antonio. i TRILLO SAN JOSÉ, Carmen. "Obras de los Reyes Católicos (1492-1495)". *Cuadernos de la Alhambra*, Vol.26. 1990
- HIDALGO HERNÁNDEZ, Verónica. "Cultura, multiculturalidad, interculturalidad y transculturalidad: Evolución de un término". Universidad de Cádiz. 2014.
- LADERO QUESADA, Miguel Ángel. "Los alcázares reales en las ciudades de Castilla (siglos XII a XV)". Segovia, 2002. Pàg. 28-32.
- LÓPEZ-GUADALUPE MUÑOZ, Miguel Luis. "Primeras devociones en la Granada conquistada por los Reyes Católicos: la tradición cristiano-vieja". Universidad de Granada. Pàg. 10-20.
- MALPICA CUELLO, A." La Alhambra de los Reyes Católicos. Nuevos materiales para su estudio", *Aragón en la Edad Media*, 14-15 (2), 1999, Pàg. 955-976.
- MARTÍN GARCÍA, Juan Manuel. "Las Cruces de Granada: manifestaciones artísticas de la religiosidad popular granadina (siglos XVI-XX). *La Religiosidad popular y Almería: actas de las III Jornadas*. 2004. Pàg. 349-351.
- MARTÍN GARCÍA, Juan Manuel. "Para el rey nuestro señor. Fernando el Católico, el conde de Tendilla y la cultura de su tiempo". Universidad de Granada. *Tiempos Modernos* 34. 2017. Pàg. 168-199.
- MARTÍNEZ PEÑAS, Leandro i FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, Manuela. "La guerra y el nacimiento del Esato Moderno. *Consecuencias jurídicas e institucionales de los conflictos bélicos en el reinado de los Reyes Católicos*". *Revista Aequitas: Estudios sobre historia, derecho e instituciones*. Nº 4, Cap. V. 2014. Pàg. 99-135.



- MARTÍNEZ MEDINA, Francisco Javier. "Cultura religiosa en la Granada Renacentista y Barroca. Estudio iconológico". A *Revista del centro de estudios históricos de Granada y su Reino*. Nº3. Granada. 1989. Pàg. 287-291.
- NAVAGERO, Andrea. "Viaje a España del Magnífico Señor Andrés Navagero (1524-1526)". *Embajador de la República de Venecia ante el Emperador Carlos V*. Trad. De José Maria Alonso Gamó. València, 1951
- ORTEGA CERA, Ágatha. "Historiografía y propaganda monárquica en la conquista del Reino de Granada (1482-1492). Universidad de Málaga. Revista de historiografía. Nº3. 2005. Pàg. 2-20.
- PEINADO SANTAELLA, R.G. "El reinado de Granada en tiempos de los Reyes Católicos". Revista de la Asociación de Profesores de Español. Núm. 40-41. 1992. Pàg. 11-20.
- PESCADOR del HOYO, M^a del Carmen: "Cómo fue de verdad la toma de Granada a la luz de un documento inédito". *Al-Andalus, revista de las Escuelas de Estudios Árabes de Madrid i Granada*. Vol. 20 nº2. 1955.
- PUERTA VÍLCHEZ, J.M. "La Alhambra como lugar paradisiaco en el imaginario árabe". *Boletín de Arte-UMA*. Nº 38. Departament d'Història de l'Art. Universitat de Màlaga, 2017. Pàg. 45-60.
- ROBINSON, Cynthia. "La Alhambra, un palacio islámico". *Anales de Historia del Arte*. Vol. 23. Núm. Especial (II). 2013. Pàg. 288-304.
- ROLDÁN Fátima y CONTRERAS Alejanda (eds.) "Paisajes, espacios y objetos de devoción en el islam". Colección de estudios árabo-islámicos de Almonaster la Real. Núm.16. Universidad de Sevilla. Sevilla. 2017
- VÍLCHEZ VÍLCHEZ, Carlos. "La sala de las Elias o Helias de la nave sur del patio de Comares de la Alhambra". Revista del centro de estudios históricos de Granada y su reino. Nº 3. 1989. Pàg. 127-142.



ANNEXOS



ANNEX 1



Imatge 1. Rajoles de la Sala del *Peinador de la Reina*, d'influència gòtica segurament donat pels contactes entre artesans musulmans i cristians. (Font: <http://www.alhambra-patronato.es/elblogdelmuseo/wp-content/uploads/2013/02/SOLERIA-DEL-PEINADOR-DE-LA-REINA.png>)



Imatge 2. Pintures a la volta de la Sala de los Reyes o Sala de la Justicia. (Font: internet)





Imatge 3. Miniatura del *Vidal Major*. Representació del baptisme d'un musulmà. Representat amb els trets físics tradicionals en l'art cristià. (Font: DIEZ JORGE, M^a Elena. "Algunas percepciones cristianas de la alteridad artística en el medioevo peninsular". Cuadernos de arte. Universidad de Granada, n^o 30. Granada. 1999).



Imatge 4. Imatge on es mostra la derrota d'un cavaller musulmà. Detall pintures de l'església del *Castillo de los Calatruvos* a Alcañíz. (Font: DÍEZ JORGE, M^a Elena. "Algunas percepciones cristianas de la alteridad artística en el medioevo peninsular". Cuadernos de arte. Universidad de Granada, n^o 30. Granada. 1999).



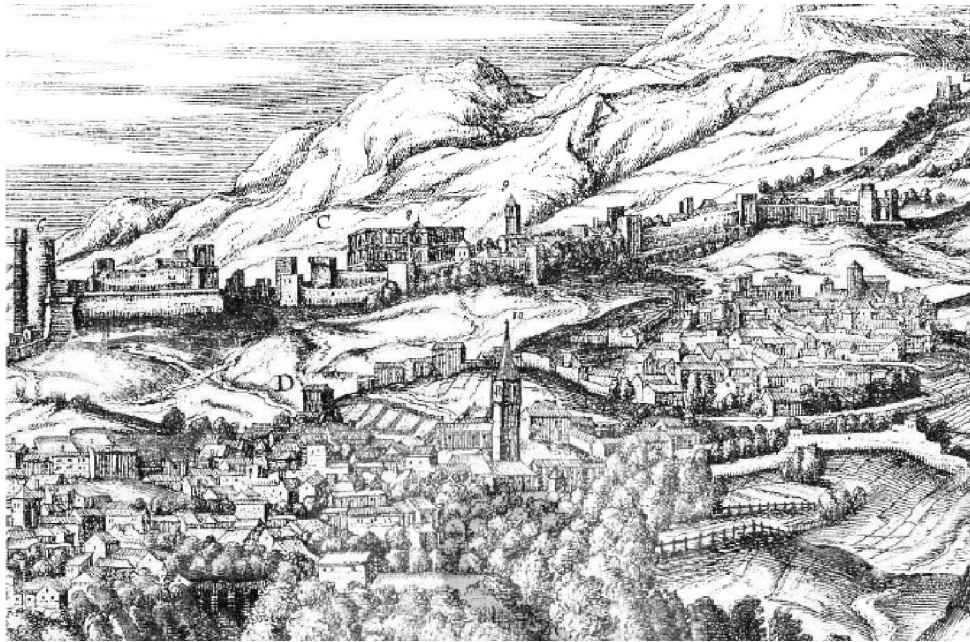


Imatge 5. Grabat del “Libro de las grandezas y cosas memorables de España” 1549, de Pedro de Medina. A la cantonada superior dreta trobem l’Alhambra amb les seves muralles, i al seu interior un espai densament ocupat. (Font: M^a Elena Díez Jorge, Julio Navarro Palazón (eds.) “La casa medieval en la península ibérica”. Madrid. 2015).

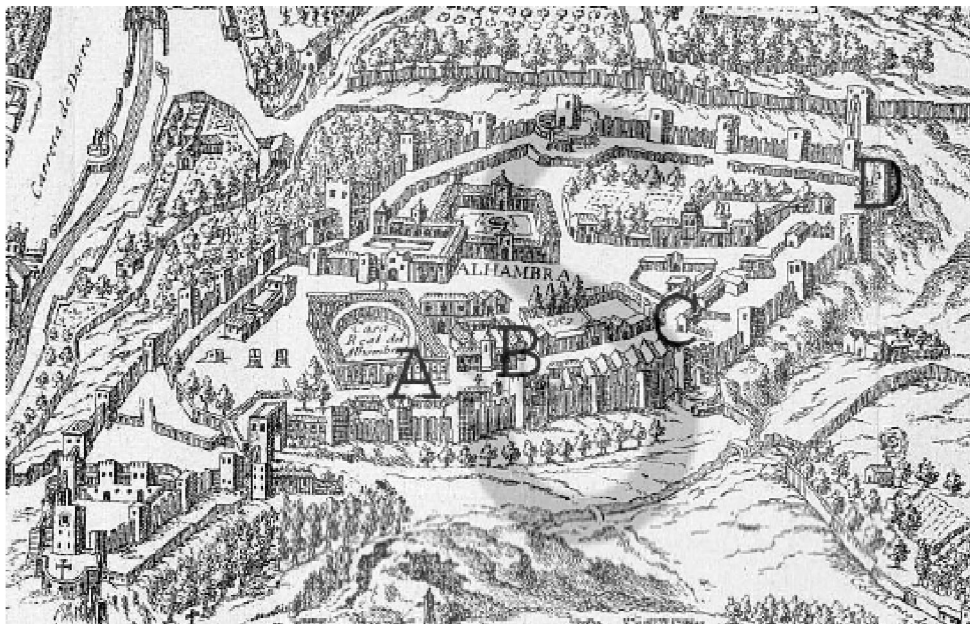


Imatge 6. Detall del gravat titulat “Granata”. Dibuix de Joris Hoefnagel. En l’Alhambra, amb la lletra C, s’aprecia un número important d’edificacions i cases especialment en l’entorn de l’església de Santa Maria de l’Alhambra, marcada amb el número 9. (Font: M^a Elena Díez Jorge, Julio Navarro Palazón (eds.) “La casa medieval en la península ibérica”. Madrid. 2015).



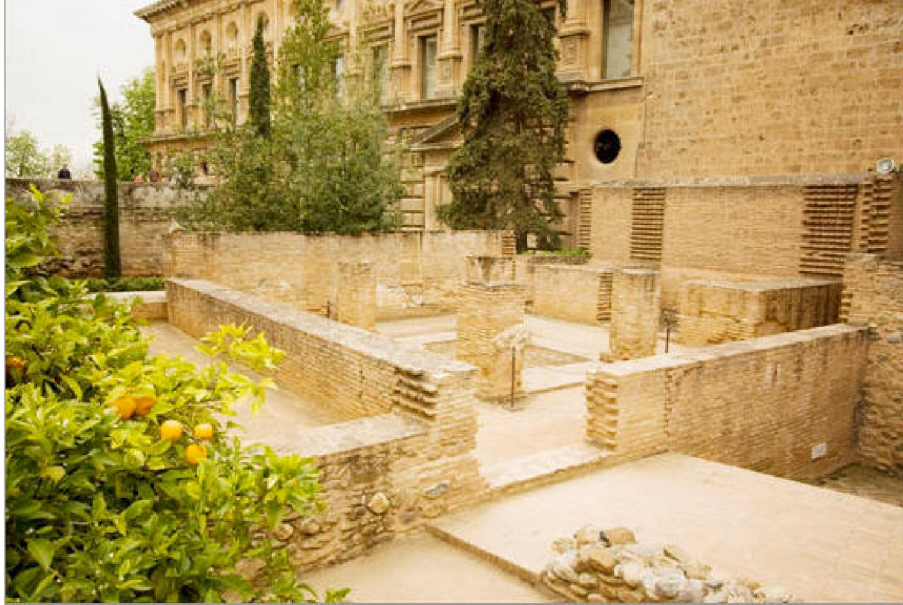


Imatge 7. Detall de la porta dels Set Sòls en el gravat titulat *Amoenissimus castrum Granatensis, vulgo Alhambra dictum, ab Oriente prospectus*, 1564. Veiem un número important de cases a l'àrea intramurs de la porta dels Set Sòls. (Font: M^a Elena Díez Jorge, Julio Navarro Palazón (eds.). "La casa medieval en la península ibérica". Madrid. 2015).

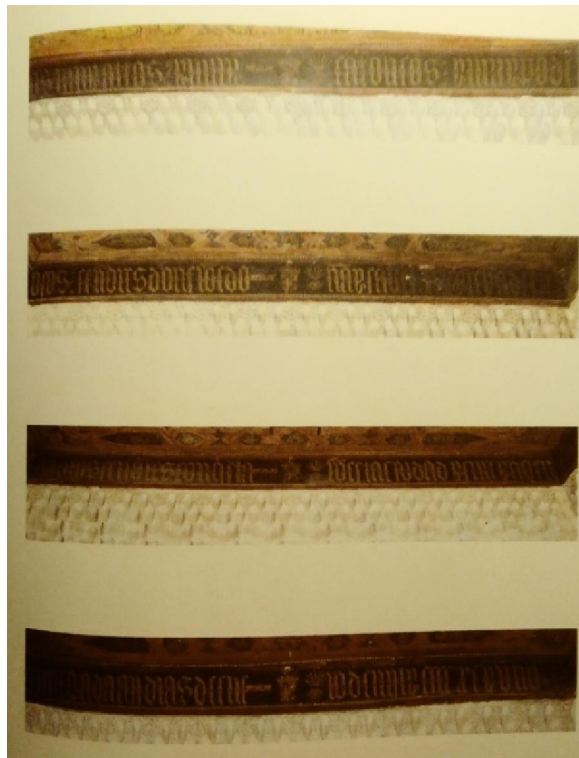


Imatge 8. Veiem com el major número de cases es concentraven al carrer Reial Alt, estenent-se una sèrie de cases davant la façana sud del palau de Carles V (A), continuant més cases a tot el carrer Reial Alt (B) i la zona de Secà i l'àrea intramurs de la porta dels Set Sòls (C), i algunes vivendes més fins la torre del Cub (D). (Font: M^a Elena Díez Jorge, Julio Navarro Palazón (eds.). "La casa medieval en la península ibérica". Madrid. 2015).





Imatge 9. Situació del cementiri situat al costat del Palau de Carles V, on veiem que un dels murs del cementiri és ocupat pel una de les façanes del Palau. (Font https://www.google.com/search?q=rauda&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiyqsGhhLniAhVS1eAKHaU2DSMQ_AUIECgD&biw=1366&bih=625#imgrc=PjMgllzd8LyzxM:)



Imatge 10. Inscripció al passadís que comunica el pati del Mexuar amb el dels Arrayanes, on es diu: “Los muy altos y muy católicos y muy poderosos señores Don Fernando y Doña Isabel llamados Católicos señores conquistaron esta ciudad y su reyno. Fue entregada a II días de enero de mil y CCCCXC y uno. (Font: VILAR SÁNCHEZ, J. A. “1492-1502, una década fraudulenta. Historia del reino cristiano de Granada desde su fundación, hasta la muerte de la reina Isabel la Católica”. Alhauia S.L. Granada. 2004).





Imatge 11 i 12. Emblema Reis Catòlics abans de la Conquesta sense Granada(1491). (Font: internet)
Monedes amb els símbols dels Reis Catòlics, jou i fletxes i ja amb la ciutat de Granada. (Font: internet)

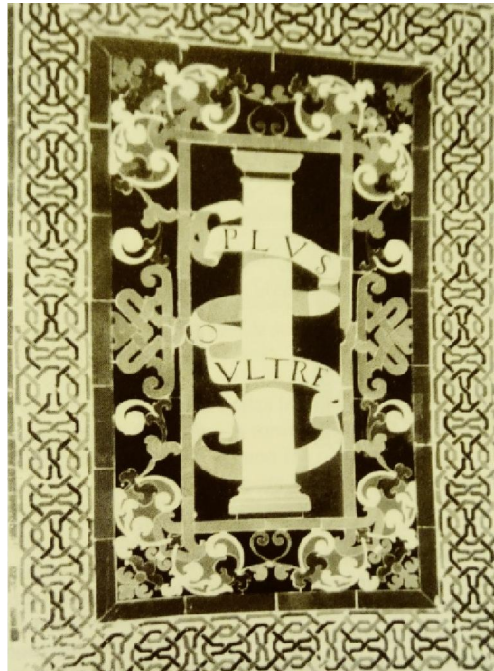
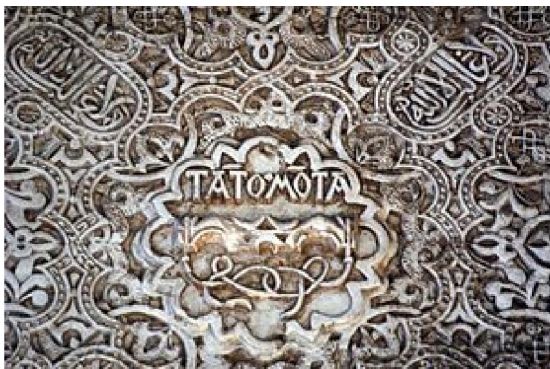


Imatge 13. Símbols Reis Catòlics a la galeria del Generalife. (Font: internet)





Imatge 14. Jou i fletxes en les sostrades de la Sala de los Reyes del Palau dels Lleons. (Font: DIEZ JORGE, M^a E. "El palacio islámico de la Alhambra: Propuestas para una lectura multicultural". Instituto de la Paz y los Conflictos de la Universidad de Granada. Col·lecció Eirene n^o8. Granada. 1998).

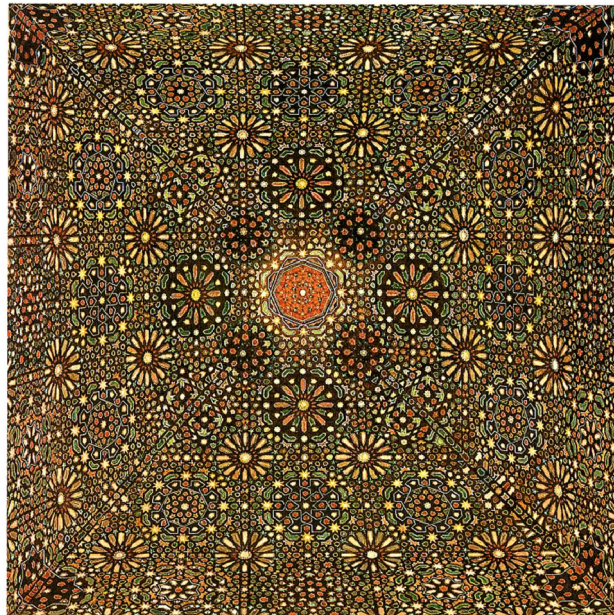


Imatge 15, 16 i 17. Fris amb els símbols del *plus ultra* al Bany Reial. Símbol Carles V al Mexuar (Font: DIEZ JORGE, M^a E. "El palacio islámico de la Alhambra: Propuestas para una lectura multicultural". Instituto de la Paz y los Conflictos de la Universidad de Granada. Col·lecció Eirene n^o8. Granada. 1998).





Imatge 18. El lema de la dinastia nassarita “No hi ha més vencedor que Alláh”, transcrit com *wa-lā gālib illā Allāh*. Aquesta consigna és l'element distintiu que identifica a la monarquia, un símbol del poder nassarita que quedava plasmat de forma repetitiva en tot tipus d'obres patrocinades o destinades al sobirà. (Font: internet)

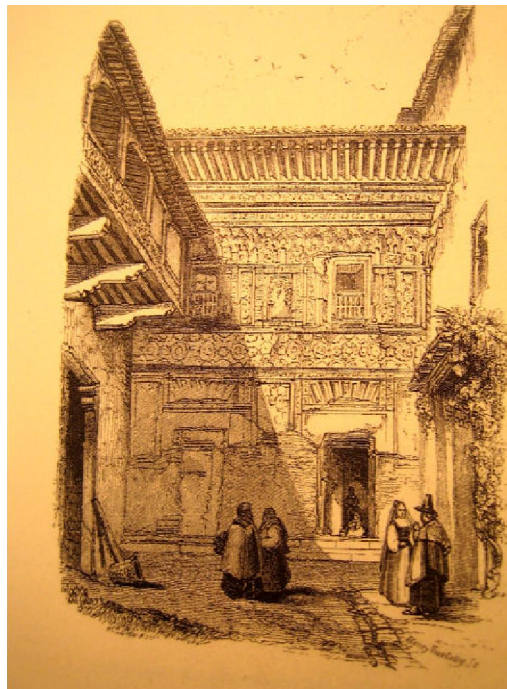


Imatge 19. Recreació de la policromia del sostre del Saló de Comares (Saló del tro de Yüsuf I). (Font: internet)





Imatge 20. Figura de la Verge amb el nen a la porta de la Justícia, una de les portes d'accés a la ciutat abans de les reformes de Carles V. (Font: internet)

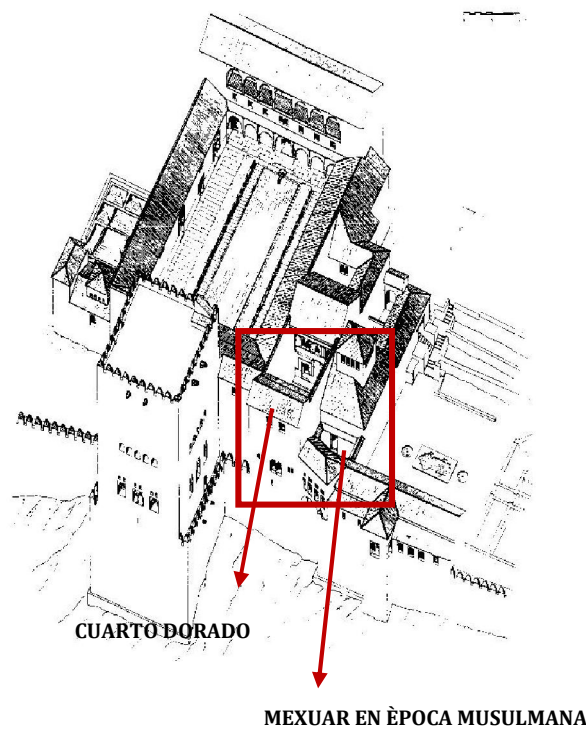


Imatge 21. Estat del Pati del Mexuar segons un gravat del segle XIX. S'observa una galería que unia les habitacions de Germana de Foix amb les habitacions altes que donen al Patio de los Arrayanes a l'època cristiana. Avui dia han tornat al seu estat primitiu. (Font: CASARES LÓPEZ, Matilde. "La ciudad palatina de la Alhambra y las obras realizadas en el siglo XVI a la luz de sus libros de cuentas". Revista Española de Historia de la Contabilidad. Núm 10. 2009).



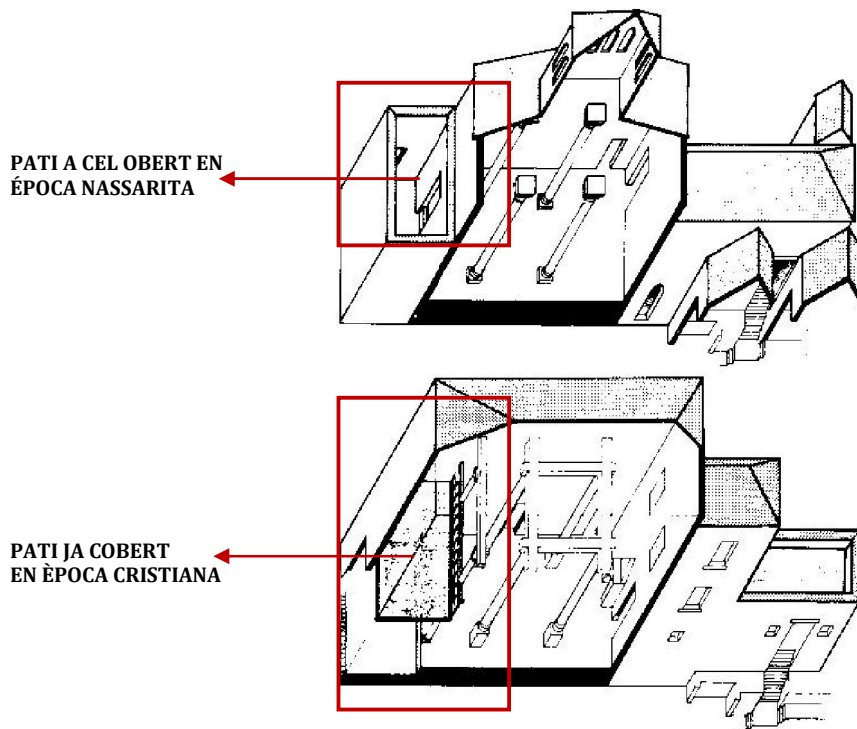


Imatge 22. A l'esquerra, reconstrucció de les primeres estances administratives del Palau de Comares incloent la Mesquita del Mexuar amb el seu minaret amb la seva forma anterior a les reformes dels reis cristians. A la dreta forma actual del Mexuar amb les reconstruccions per part dels Reis Catòlics.
(Font: CASARES LÓPEZ, Matilde. "La ciudad palatina de la Alhambra y las obras realizadas en el siglo XVI a la luz de sus libros de cuentas". Revista Española de Historia de la Contabilidad. Núm 10. 2009).

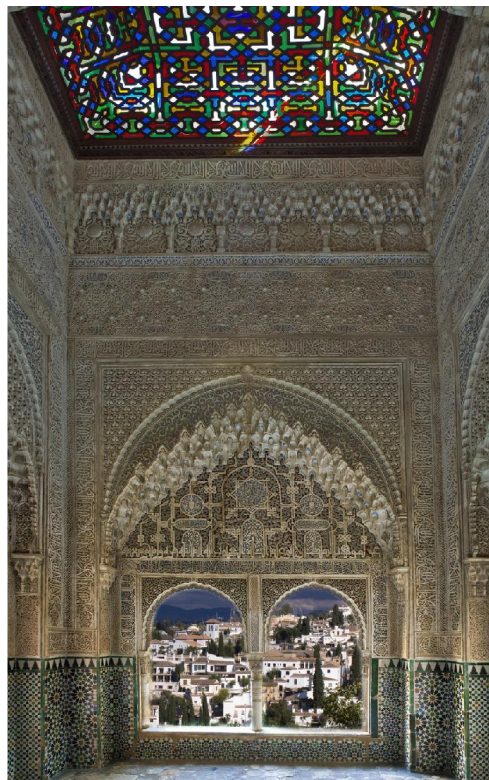


Imatge 23. Gravat realitzat per Fernández Puertas. A "The Alhambra". Apreciem la Torre de Comares, el Patio de los Arrayanes i la disposició primitiva del Mexuar encara amb la seva estructura amb llanterna. Veiem el pati a cel obert que donava accés a l'altre. Dins el quadrat els dos patis a cel obert. (Font: FERNANDEZ PUERTAS, Antonio. "The Alhambra". 1997).



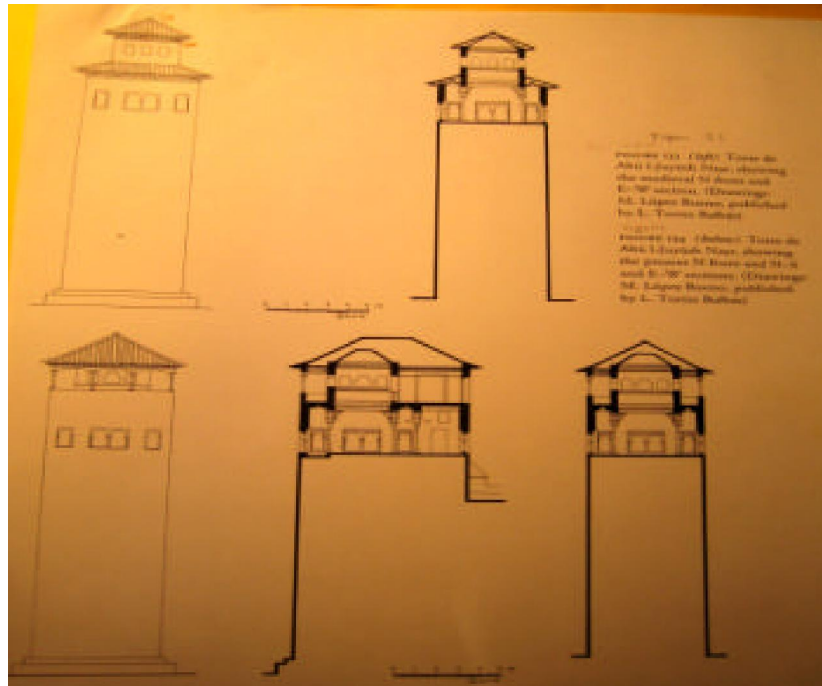


Imatge 24. Mexuar en època nassarita a dalt, i en època cristiana ja remodelat a baix. A dalt, el pati a cel obert que més tard es va cobrir. (Font: FERNANDEZ PUERTAS, Antonio. "The Alhambra". 1997).



Imatge 25. Mirador de Lindaraja amb recreació virtual de la vista original cap a la ciutat de Granada. (Font: internet).





Imatge 26. Torre del Peinador, abans i després de la restauració cristiana. (Font: FERNANDEZ PUERTAS, Antonio. "The Alhambra". 1997).



Imatge 27. Puerta del Vino, situada entre la Plaza de los Aljibes i el Palau de Carles V. (Font:internet).





Imatge 28. Imatge abans i després de les obres dels Reis Catòlics al Palau del Generalife. (Font: internet).



ANNEX 2

Mudèjars : Terme que significa “domèstic” o “domesticat”, de naturalesa despectiva, que s'utilitza per a designar als musulmans que van continuar vivint en territori reconquistat pels cristians, tot i que segregats en barris anomenats *moreries* o *aljamas* i sota el seu control polític. A l'inici se'ls permetia seguir practicant l'islam, utilitzar la seva llengua i mantenir les seves costums. La gran majoria, de condició humil, eren pagesos o artesans. Amb el temps les condicions de convivència i tolerància es van anar endurint, es van començar a restringir els contactes socials i econòmics entre comunitats. També s'hi va afegir la prohibició de contactes professionals i matrimonis mixtes. Les revoltes mudèjars van ser nombroses a partir del segle XIII i van provocar la despoblació d'algunes zones. Després de la guerra de Granada, algunes condicions pactades es van incomplir per part dels cristians, fet que va originar els primers conflictes. L'any 1502, van ser obligats a convertir-se al cristianisme, passant a dir-se moriscos, tot i que van continuar exercint la seva religió de manera clandestina.

Mossàrabs : De l'àrab *musta'rib* (arabitzat), espanyols cristians que van seguir vivint entre els musulmans des de les albors de la conquesta *aràbigoberéber* i que es van mantenir fidels a la fe cristiana. La paraula mossàrab no apareix abans dels primers furs atorgats als toledans pels monarques cristians, a principis del segle XII. L'any 1101 apareix testificada una forma intermèdia, *muztarabe*, en un privilegi concedit pel rei Alfons VI als mossàrabs de Toledo. La forma actual de la paraula mossàrab fou utilitzada poc després en un acta dirigida per Alfonso el Batallador als cristians d'Andalusia.⁶⁴

Moriscos: *Dit d'una persona musulmana que acabada la Reconquesta, era batejada y es quedava a Espanya.* El terme “moriscos” es va aplicar inicialment als habitants de l'antic regne nassarita de Granada, quan rere la primera rebel·lió de 1500-1501, van ser obligats a convertir-se al cristianisme, quedant sense efecte el règim jurídic que en les capitulacions s'havia establert. Però, el nom es va fer també extensiu als mudèjars del regne de Castella quan se'ls hi va imposar la mateixa obligació que als granadins i es va abolir el seu anterior estatut. “Des d'aleshores, els moriscos seran tots els anomenats primerament “cristians nous de moros” i després, “els novament convertits” o “cristians nous”, que romanent en general criptomusulmans, continuaren vivint dins Espanya fins la seva expulsió definitiva entre els anys 1609-1614”.⁶⁵

Alfaquí: savi o doctor de la llei musulmana.⁶⁶

Alamins: Antigament, rebia el nom d'alamí la persona diputada en algun poble per a reconèixer i arreglar les peses i les mesures, especialment en quelcom comestible. També tenia el deure d'arreglar la qualitat i preu d'aquests. Alamí és dicció aràbiga que significa “home o persona de confiança”.

Elches: Els “elches” eren cristians que s'havien convertit voluntàriament a l'Islam en els anys anteriors a la conquesta de Granada.

Dhimmies: Eren la “Gent del Llibre”, i és el nom amb el que es designava als creients de religions abrahàmiques o monoteistes. En la pràctica, als *dhimmies* no els estava permès fer proselitisme religiós, i a vegades anava acompanyat d'altres exigències, com ara el fet de no poder caminar pel costat dret del carrer o no poder muntar a cavall, només en mules, entre d'altres. A Marroc comportava l'ús de les *chilabas* de color negre, indumentària imposada inicialment pels Almohades al segle XII.

⁶⁴ LADERO QUESADA, M.A. (coord.) “La incorporació de Granada a la corona de Castella”. *Actas del symposium conmemorativo del quinto centenario*. Granada. 1993. Pàg. 156.

⁶⁵ CABANELAS RODRÍGUEZ, D. *Los moriscos: vida religiosa y evangelización*, a LADERO QUESADA, M.A. (coord.) “La incorporació de Granada a la corona de Castella”. *Actas del symposium conmemorativo del quinto centenario*. Granada. 1993.

⁶⁶ <https://dle.rae.es/?id=1kDXxA5> (Consultat en data 20 de maig de 2019)

